

A Conceptual Model of Economic Security in the Governance Teachings of Imam Ali (AS) Based on Content Analysis of Related Letters in Nahj al-Balagha

Alireza Nowbari^{1*}
Hamed Bayat²

Abstract

Ensuring and stabilizing economic security within governances is dependent on a conceptual model, and acquiring this model requires an understanding of the variables of economic security and the prioritization of each variable over the others. Imam Ali (AS), as an Islamic theorist, inherited a society plagued by economic insecurity from previous rulers and sought to address this insecurity through the application of a conceptual model. The development of this model and the understanding of the variables of economic security, along with their prioritization, can be achieved by examining the statements of this Imam. This research employs content analysis, focusing solely on the letters related to Nahj al-Balagha, to elucidate the variables of economic security and the prioritization of each, as well as to outline a conceptual model of this type of security in the governance of Imam Ali (AS). Based on the analyses, five variables were identified: public culture, legislation, resources, implementation, and oversight. In the conceptual model, these variables were categorized into three stages: planning (48%), action (25%), and review (27%). This model indicates that in the governance of Imam Ali (AS), the initial focus was on cultural development (maximal emphasis on trustworthiness and financial solidarity), followed by legislation (maximal emphasis on enacting executable laws), and resource allocation (maximal emphasis on human resources) to prepare a program for implementation. Subsequently, in the implementation phase, executors concentrated their efforts on education and urban development. In the oversight phase, observers maximized their focus on addressing economic corruption, thereby assisting the executive authorities.

Keywords

Governance Teachings of Imam Ali (AS), Variables of Economic Security, Conceptual Model of Economic Security, letters of Nahj al-Balagha.

Article Type: Research

1. Responsible Author, Assistant Professor, Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran. Email: a.nobari@ut.ac.ir

2. PhD Student at the Faculty of Islamic Education and Thought, University of Tehran. Email: hamedbayat@ut.ac.ir

Received on: 29/11/2024

Accepted on: 18/02/2025

Copyright © 2025, Nowbari & Bayat

تلفن: ۰۲۱-۲۵۸۸-۲۸۹۵
شماره: ۰۲۱-۲۵۸۸-۴۴۱۷

مطالعات فقه حدیث

DOI: 10.30479/mfh.2025.21261.2429

مدل مفهومی امنیت اقتصادی در آموزه‌های حکمرانی امام علی (ع) بر پایه تحلیل محتوای نامه‌های مرتبط نهج البلاغه

علیرضا نوبری^{۱*}
حامد بیات^۲

چکیده

تأمین و تثبیت امنیت اقتصادی در حاکمیت‌ها، وابسته به یک مدل مفهومی است و لازمه تحصیل این مدل نیز آگاهی از متغیرهای امنیت اقتصادی و اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری است. امام علی (ع) به عنوان یک نظریه‌پرداز اسلامی، جامعه‌ای دچار ناامنی اقتصادی از حاکمان قبلی تحویل گرفت و سعی کرد تا با کاربست مدلی مفهومی این ناامنی را رفع کند. تحصیل این مدل و آگاهی از متغیرهای امنیت اقتصادی و اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری با بررسی سخنان این امام امکان‌پذیر است. پژوهش حاضر به روش تحلیل محتوا و تنها با بررسی نامه‌های مرتبط نهج البلاغه، درصدد تبیین متغیرهای امنیت اقتصادی و اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری و نیز ترسیم مدل مفهومی این نوع امنیت در حکومت امام علی (ع) است. بر اساس تحلیل‌ها، پنج متغیر ناظر به: فرهنگ عمومی، قانون‌گذاری، منابع، اجرا و نظارت بدست آمد که در مرحله ترسیم مدل مفهومی در سه گام: برنامه‌ریزی (۴۸٪)، اقدام (۲۵٪)، بررسی (۲۷٪) قرار گرفتند. این مدل بیان می‌دارد که در حکومت امام علی (ع) ابتدا با فرهنگ‌دهی (تمرکز حداکثری بر امانت‌داری و مواسات مالی)، قانون‌گذاری (تمرکز حداکثری بر تصویب قوانین با قابلیت اجرا)، منابع‌دهی (تمرکز حداکثری بر منابع انسانی)، برنامه‌ای برای اجرا فراهم شد. سپس در مرحله اجرا، مجریان تمرکز حداکثری خود را بر آموزش و توسعه شهری قرار دادند. ناظران در مرحله نظارت نیز با تمرکز حداکثری بر برخورد با مفسد اقتصادی، همیار مسئولان اجرایی شدند.

کلیدواژه‌ها

آموزه‌های حکمرانی امام علی (ع)، متغیرهای امنیت اقتصادی، مدل مفهومی امنیت اقتصادی، نامه‌های نهج البلاغه.

نوع مقاله: پژوهشی

۱. استادیار دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول). a.nobari@ut.ac.ir
 ۲. دانشجوی دکتری دانشکده معارف و اندیشه اسلامی دانشگاه تهران. hamedbayat@ut.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

۱. طرح مسأله

تحول دائمی قدرت‌های جهانی سبب شده تا دولت‌ها به دنبال شاخصه‌های اصیل بقا و قدرت باشند. یکی از شاخصه‌ها، تأمین امنیت است. پس از جنگ جهانی دوم دیدگاه‌ها درباره امنیت و گستره مفهومی آن تغییر یافت. در دهه ۱۹۷۰ اقتصاددانان بین‌الملل پی بردند که بدون ثبات اقتصادی نمی‌توان احساس امنیت کرد. این فرضیه پس از بحران‌های مالی دهه ۱۹۹۰ به نظریه تبدیل گشت. بنابراین دایره مفهومی امنیت پس از دهه ۱۹۹۰ علاوه بر بُعد نظامی شامل ابعاد اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و سیاسی نیز شد (سیف، ۱۳۸۹، ۸).

بنابراین امنیت اقتصادی یکی از ابعاد امنیت است. برای استقرار چنین امنیتی باید مدل اجرایی داشت. تحصیل این مدل نیز نیاز دارد تا از متغیرهای امنیت اقتصادی و اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری آگاه شد. حضرت علی (ع) بر اساس مستندات این پژوهش که مربوط به قرون اولیه اسلامی بوده، بسیار پیش‌تر از قرون اخیر، مفهوم پیچیده امنیت اقتصادی و متغیرها و مدل مفهومی تحصیل این امنیت را تبیین کرده‌اند. ایشان پس از حاکمان قبلی، حاکمیت اسلامی را بدست گرفته و در این برهه، جامعه را گرفتار ناامنی اقتصادی یافته و در صدد بودند تا به عنوان نظریه‌پرداز الهی، با کار بست مدلی مفهومی این ناامنی را رفع کنند. امام علی (ع) همواره در سخنان و نوشته‌های خود متغیرهای امنیت اقتصادی را تبیین کرده‌اند که می‌توان با بررسی آن‌ها از متغیرهای مدنظر ایشان و همچنین اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری آگاه شده و مدل مفهومی مدنظر ایشان را ترسیم کرد. با توجه به این‌که پژوهش در همه سخنان و نوشته‌های حضرت علی (ع) در پاسخ به مسأله مورد تحقیق از عهده یک مقاله خارج است، بنابراین تحقیق حاضر سعی دارد به روش تحلیل محتوا و تنها از طریق دسته‌بندی مضامین استخراج شده از نامه‌های نهج‌البلاغه به سؤالات «متغیرهای امنیت اقتصادی در حکومت علوی چیست؟ جایگاه هر یک از متغیرها چیست؟ فراوانی این متغیرها به چه میزانی است؟ از مقایسه میزان فراوانی آن‌ها چه نتایجی می‌توان گرفت؟ مدل مفهومی امنیت اقتصادی در حکومت علوی به چه صورت است؟» پاسخ دهد.

اگرچه نامه‌های علوی در طول تاریخ بسیار مورد توجه بوده است و پژوهشگران و اندیشمندان فراوانی به قلم‌فرسایی پیرامون آن پرداخته‌اند، اما با نگاهی به این آثار مشخص می‌گردد که تاکنون این نامه‌ها در راستای کشف متغیرهای امنیت اقتصادی مدنظر حضرت علی (ع) برای بهبود و تثبیت امنیت اقتصادی جامعه خویش مورد تحلیل

دقیق قرار نگرفته و مدل مفهومی امنیت اقتصادی مورد کاربست ایشان ترسیم نگشته است. تاکنون پژوهش‌هایی در این زمینه نوشته شده است که عبارتند از مقاله: «امنیت اقتصادی از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر عهدنامه مالک اشتر» نوشته رضا خسروی و نجف لک‌زایی که در آن به روش توصیفی و تنها با بررسی نامه ۵۳ نهج البلاغه، برخی عوامل و موانع امنیت اقتصادی و نیز بعضی راهکارهای تحصیل این امنیت تبیین شده است. بهرام اخوان کاظمی نیز در مقاله «امنیت اقتصادی و راهکارهای تأمین آن در آموزه‌های قرآنی و روایی» به روش توصیفی و با بررسی آیات و روایاتی از معصومین متعددی، برخی راهکارهای تأمین امنیت اقتصادی را تبیین کرده‌اند. وجهه گل‌مکانی و همکاران نیز در پژوهشی دیگر با عنوان «نقش کارگزاران امام علی (ع) در برقراری امنیت اقتصادی» به روش توصیفی مبتنی بر داده‌های آماری به بررسی تأثیر یکی از متغیرهای امنیت اقتصادی در حکومت امام علی (ع) پرداخته است. ناصر جهانیان نیز در کتاب «امنیت اقتصادی در حکومت امام علی (ع)» تنها به بررسی وضعیت شاخص‌های اقتصادی مقارن با آغاز خلافت امام علی (ع) بر اساس روش توصیفی محض پرداخته است.

با توجه به تحقیقات انجام شده پیرامون پیشینه تحقیق، هیچ‌یک از آثار به بررسی تمامی نامه‌های مرتبط با امنیت اقتصادی در نهج البلاغه با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی نپرداخته است. لذا بر آن شدیم تا در این پژوهش با استفاده از روش «تحلیل محتوا» که روشی سیستماتیک و پایا است و سوگیری نویسنده در آن کاهش می‌یابد و سبب قوت و اعتبار هرچه بیشتر و منحصر به فرد شدن این نوشتار می‌شود، به بررسی عمیق نامه‌های مرتبط در نهج البلاغه پردازیم و در نهایت به تبیین متغیرهای امنیت اقتصادی مدنظر حضرت علی (ع) برای حکومت خویش و اولویت هر یک از آن‌ها بر دیگری پرداخته و مدل مفهومی امنیت اقتصادی حکومت ایشان را ترسیم نماییم که تاکنون هیچ تحقیقی درصدد بیان آن نبوده است.

۲. مفهوم‌شناسی امنیت اقتصادی

امنیت اقتصادی از نظر لغوی، مرکب از واژگان امنیت و اقتصاد می‌باشد. این نوع از امنیت در اصطلاح به «میزان حفظ و ارتقای شیوه زندگی مردم یک جامعه از طریق تأمین کالاها و خدمات، هم از مجرای عملکرد داخلی و هم حضور در بازارهای بین‌المللی» گفته می‌شود (ماندل، ۱۳۸۸ ش، ۱۰۷). متغیرهای اقتصادی و غیراقتصادی بسیاری بر امنیت اقتصادی اثرگذارند که کشورهای مختلف آن را در سیاست‌های خود مدنظر قرار می‌دهند. در کشورهای توسعه‌یافته محور بحث از امنیت اقتصادی بر پایه حق حاکمیت، انضباط مالی، هزینه‌های

زیست محیطی و ثبات اقتصادی است ولی در کشورهای در حال توسعه، توزیع درآمد، توسعه یافتگی مناطق مختلف، قوانین و نهادهای جاری، نوسانات شدید دوره‌ای و سیاست‌های اتخاذی موضوعیت امنیت اقتصادی را تشکیل می‌دهند (عزیزی و فاطمی، ۱۴۰۱ ش، ۱۵).

۳. روش پژوهش در تحقیق حاضر

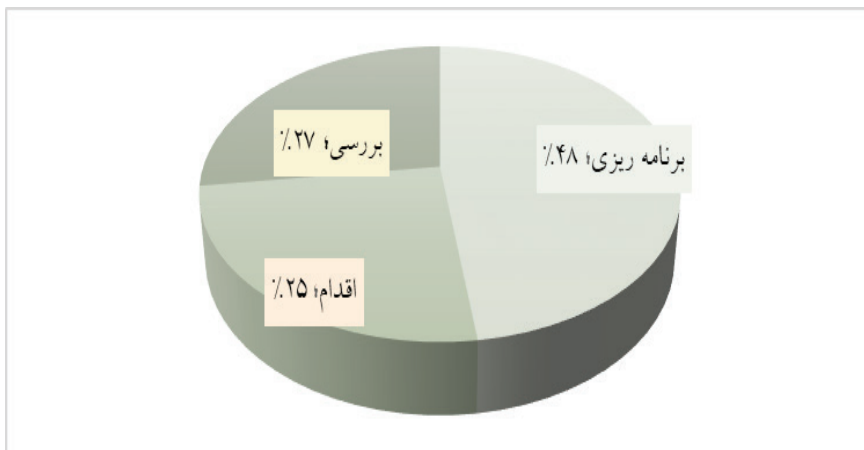
در مقاله پیش‌رو از روش تحلیل محتوا برای تحلیل اطلاعات به دست آمده استفاده شده است. این روش در تعریف علمی عبارت است از فنی که به کمک آن می‌توان ویژگی‌های خاص و پنهان پیام را به طور نظام‌یافته و عینی شناسایی کرد (موسوی و همکاران، ۱۴۰۱ ش، ۱۲۴). در این روش، محقق بدون هیچ پیش‌فرض و الگوهای ثابتی به تحلیل متن موردنظر می‌پردازد و آنچه از متن برداشت کرده را ضبط می‌کند. او در این روش با دورویکرد کمی و کیفی به تحلیل می‌پردازد. هدف اصلی تحلیل محتوای کمی شمارش فرآورده‌های ارتباطی در قالب آمار و ارقام از متون است. انتقاد وارده بر این روش این است که تکرار همیشه بیانگر اهمیت نیست و توجه انحصاری به بُعد کمی و غفلت از سایر ابعاد، موجب از دست دادن ارزش پیام و اطلاعات ترکیبی است. در تحلیل محتوا کیفی نیز فرد به تفسیر ذهنی محتوای داده‌های متنی از راه فرآیندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی و تم‌سازی یا طراحی الگوها می‌پردازد و برخلاف تحلیل کمی تمرکز بر مضامین نهان متن یا پیام ارتباطی دارد (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲ ش، ۱۹۶). بنابراین برای به حداقل رساندن کاستی‌های احتمالی هر دو رویکرد تحلیل محتوا، شیوه‌ای تلفیقی از هر دو قسم پیشنهاد داده‌اند (نوبری و یعقوبی‌هیق، ۱۳۹۹ ش، ۴۰). فرآیند تحلیل محتوای پژوهشگر بدین‌گونه است که پس از تقطیع و تفکیک متن موردنظر بر اساس ساختار محتوایی، به کشف مضمون‌های متن پرداخته و سپس کدگذاری می‌کند. پس از کدگذاری با دسته‌بندی مضامین مستخرج از متن به سراغ سنجش فراوانی مضامین می‌پردازد. در مرحله بعد، بر اساس تحلیل کمی به تحلیل‌های کیفی و تفسیر نتایج می‌پردازد و در پایان نیز مدل یا نتیجه‌ای ارائه می‌دهد (سجادی و همکاران، ۱۴۰۲ ش، ۱۲). در تحقیق حاضر نیز بدین‌گونه عمل شده است. ابتدا عبارت‌هایی مرتبط با متغیرهای امنیت اقتصادی از نامه‌های نهج‌البلاغه جمع‌آوری شد و پس از بررسی‌های کافی با استفاده از روش تحلیل محتوا در نرم‌افزار اکسل وارد شد. این عبارت‌ها از ۱۷ نامه استخراج گردید که تعداد آن‌ها ۸۱ عبارت بود. برخی از این عبارات تکراری هستند که علت آن دلالت آن‌ها بر بیش از یک موضوع اصلی است. سپس این ۸۱ عبارت در پنج متغیر جای‌گذاری شدند.

مبنای دسته‌بندی این عبارات در پنج متغیر، تناسب هر یک از آن‌ها با این متغیرها است. این متغیرها نیز حاصل مطالعه کتب و مقالات مرتبط با امنیت اقتصادی و تحلیل‌های نویسنده در این زمینه است. این پنج متغیر نیز در سه گام مدیریتی قرار داده شدند. در ادامه برای هر عبارت، موضوع اصلی و فرعی استخراج گردید. موضوع اصلی هر کدام از عبارات بر اساس دلالت بر متغیرهای اصلی تحت عنوان زیرمجموعه متغیرهای امنیت اقتصادی استخراج شد که تعداد آن ۲۱ موضوع شد و کدگذاری گردید و موضوعات فرعی نیز پس از بررسی‌ها و یکسان‌سازی‌های موارد هم‌مضمون تحت عنوان موقعیت‌های زیرمجموعه‌های متغیرهای امنیت اقتصادی قرار گرفت. سپس در گام بعدی، با شمارش تعداد عبارات هر موضوع اصلی و فرعی تحلیل محتوای کمی صورت گرفت و بر اساس آن نمودارهای میزان فراوانی مربوط به هر موضوع اصلی بدست آمد. در پایان نیز بر اساس داده‌های یافت شده، مدلی برای امنیت اقتصادی ترسیم گردید.

۴. یافته‌های پژوهش

تأمین امنیت اقتصادی در گرو فراهم‌سازی متغیرهای آن است. این متغیرها از نظر میزان اثرگذاری در یک سطح نیستند. حضرت علی (ع) پس از حاکمان قبلی، حاکمیت اسلامی را بدست گرفتند و در این برهه، جامعه را گرفتار ناامنی اقتصادی یافتند. ایشان به عنوان نظریه‌پرداز الهی با آسیب‌شناسی این ناامنی به مدیریت آن پرداخته و با کاربست برخی متغیرها درصدد رفع آن بودند. روش مدیریتی ایشان شباهت بسیاری به چرخه دِمینگ دارد. چرخه دِمینگ برای اولین بار به عنوان یک روش مناسب برای حل مسئله توسط ادوارد دِمینگ در سال ۱۹۵۰ معرفی شد. هدف اصلی این چرخه، بهبود مستمر فرایند توسعه است. تکرار چرخه در این روش باعث می‌شود که دانش وسیعی نسبت به مرحله قبل بدست آید و افراد را به هدف (یک عملکرد و خروجی عالی) نزدیک‌تر کند. این روش دارای مراحل چهارگانه: برنامه‌ریزی، پیاده‌سازی، نظارت و ارزیابی و بازخورد نتایج ارزیابی به سیاست‌گذاری است (شریعت‌نیا و شیخ، ۱۳۹۹، ش، ۱۷۹). برای شناخت متغیرهای امنیت اقتصادی مدنظر امام علی (ع) و اولویت هر یک از آنها بر دیگری می‌توان از روایات ماندگار این امام بهره گرفت. در مقاله پیش‌رو با توجه به این‌که پژوهش در همه سخنان و نوشته‌های حضرت علی (ع) از عهده یک مقاله خارج است، بنابراین تنها نامه‌های ایشان در نهج البلاغه با روش تحلیل محتوا مورد بررسی

واقع گشت و متغیرهای پنج گانه‌ای که زیرمجموعه گام‌های مدیریتی (برنامه‌ریزی، اقدام، بررسی) هستند، استخراج گردید. نمودار میزان فراوانی این گام‌ها عبارتند از:

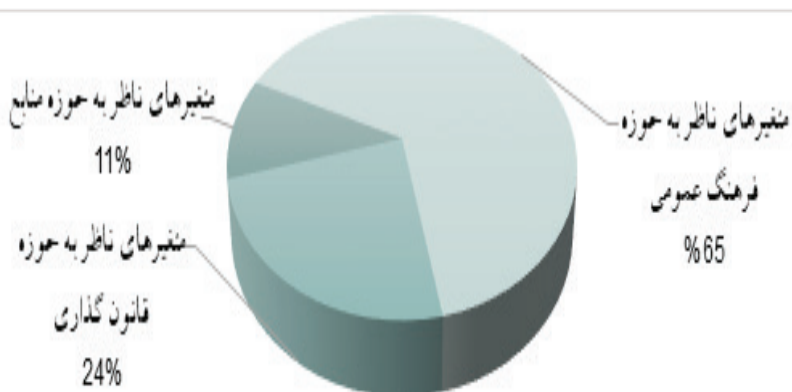

نمودار (۱): فراوانی گام‌های سه‌گانه تأمین امنیت اقتصادی حکومت علوی

بر اساس نمودار مذکور، گام برنامه‌ریزی بسیار مورد تأکید حضرت علی (ع) بوده است. به نظر دلیل آن این است که ایشان تغییر ریل سیاست‌گذاری حاکمیت در حکومت‌های قبلی و برخی حاکمان معاصر چون معاویه را مهم‌ترین عامل این ناامنی می‌دانند. عدم عصمت و عدم علم الهی این حاکمان تأییدی بر این برداشت است. این نمودار همچنین می‌تواند بیانگر این امر باشد که نظریه‌دهی و ارائه راه‌کارهای خلاقانه بر اساس منابع و حیانی در اقتصاد جهانی، کارایی بیشتری نسبت به نظریه‌دهی بر اساس منابع غیروحیانی دارد. از دیگر دریافتهایی که می‌توان از نمودار داشت این است که برنامه‌ریزی و نظریه‌دهی در اقتصاد بسیار مهم‌تر از مراحل اجرا و نظارت است.

۱-۴. گام ابتدایی: برنامه‌ریزی یا (plan) در جهت تأمین امنیت اقتصادی

در این مرحله ابتدا وضعیت چالش موجود به صورت عمیق شناخته می‌شود و در ادامه فرآیند متناسبی برای حل چالش مذکور برنامه‌ریزی می‌گردد. گام برنامه‌ریزی جهت تأمین امنیت اقتصادی بر اساس نامه‌های مرتبط نهج‌البلاغه شامل سه متغیر زیر است که درصد هر یک از آن‌ها نشان داده شده است.

نمودار (۲): فراوانی متغیرهای گام ابتدایی امنیت اقتصادی حکومت علوی

نمودار بالا بیانگر این است که در تفکر علوی، متغیرهای ناظر به فرهنگ عمومی بیشترین اثرگذاری در گام برنامه‌ریزی اقتصادی را دارند و این مهم، امری پذیرفته شده است. امروزه نیز تجربه اقتصادی برخی کشورهای موفق، نشانگر تأثیر مستقیم فرهنگ بر اقتصاد آن‌ها است (تفضلی، ۱۳۸۸ ش، ۴۷-۵۰). به نظر می‌رسد تمرکز حداکثری علوی در این مرحله بر فرهنگ عمومی بدین علت است که ابزار فرهنگ از مهم‌ترین متغیرهای توسعه جوامع مسلمان زمان حضرت علی (ع) بود؛ زیرا پیش از اسلام، جوامع مسلمان هیچ‌یک از سرمایه‌های مادی را که همسایگان قدرتمندشان یعنی ساسانیان و امپراطوری بیزانس داشتند، در اختیار نداشتند و جامعه‌ای بدوی بوده که دچار نزاع‌های خونین، کمبود منابع، آب و هوایی سخت و زمینی نامناسب بودند. دین اسلام در این شرایط تنها عاملی بود که منجر به تغییر کیفیت آنان شد و سبب گشت تا بر قدرت‌های بزرگ فائق آیند (ایروانی، ۱۳۹۳ ش، ۱۳۱).

احتمال دیگر درباره توجه بسیار حضرت بر فرهنگ‌دهی این است که در نظام اقتصادی اسلامی بدون احتساب شرایط زمانه، فرهنگ اقتصادی یکی از متغیرهای اصیل است.

۴-۱-۱. متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی

حضرت علی (ع) متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی را در قالب دو بخش: متغیرهای ناظر به فرهنگ فردی، متغیرهای ناظر به فرهنگ میان‌فردی ارائه کرده‌اند که در ادامه تشریح گردیده‌اند.

۴-۱-۱-۱. متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ فردی

مقصود فرهنگ‌هایی هستند که بیشتر در قالب فرد نه اجتماع معنا پیدا می‌کنند. موضوعات اصلی این بخش از متغیرهای فرهنگی در ادامه تبیین می‌گردند.

۴-۱-۱-۱-۱. فرهنگ دعا

یکی از ویژگی‌های مؤمن خالص، درخواست امور ممکن از خداوند متعال است. امنیت اقتصادی نیز امری ممکن است که می‌توان برای دستیابی به آن از دعا بهره جست (جهانیان، ۱۳۹۲ش، ۲۸). خداوند در این باره فرموده‌اند: «ای موسی هر آنچه که به آن احتیاج داری از من درخواست کن، حتی علوفه گوسفندان و نمک خمیرت را» (ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ۱۳۴). امام علی (ع) بر این فرهنگ در یک عبارت توصیه کرده‌اند: «سَأَلْتُهُ مِنْ خَزَائِنِ رَحْمَتِهِ ... سَعَةِ الْأَرْزَاقِ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ۳۹۹) درخواست افزایش روزی از خداوند، نشانگر کارایی این متغیر در جهت تأمین امنیت اقتصادی است.

۴-۱-۱-۲. فرهنگ قناعت

جرایم اقتصادی سبب اختلال در نظام و امنیت اقتصادی هر حاکمیت است. حاکمیت دینی برای برون‌رفت از این تهدید، فرهنگ قناعت را به عنوان یکی از متغیرهای پیش‌گیرانه معرفی نموده است. بنابراین ترویج چنین فرهنگی تأثیر بسزایی در امنیت اقتصادی دارد (عالیخانی، ۱۳۹۹ش، ۲۴۰). امام علی (ع) در عباراتی بر این فرهنگ تأکید کرده‌اند که جدول زیر بیانگر آن‌هاست.

جدول (۱): فرهنگ قناعت

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۴۵	خبر امام از قناعتش به لباس و خوراکی محدود	«اِكْتَفَى مِنْ دُنْيَاهُ بِطَمَرِيهِ وَ مِنْ طَعْمِهِ بِقُرْصِيهِ»
۲	۴۵	خبر امام از قناعتش به لباس و خوراکی محدود	«لَا رَوْضَنَ نَفْسِي رِيَاضَةَ تَهَشُّ مَعَهَا ... تَقَعُّ بِالْمِلْحِ مَادُومًا»
۳	۴۵	توصیه فرماندار به قناعت	«وَلْتَكْفِكَ أَقْرَاصُكَ»

وجود هر سه عبارت در نامه امام به «عثمان بن حنیف» بیانگر این است که حضرت کارایی این فرهنگ را در موقعیت پیشگیری از ایجاد فساد اقتصادی می‌دانند و در اصل، نامه امام به این فرماندار جنبه پیشگیرانه دارد نه این که عثمان دچار فساد اقتصادی شده و سپس امام نامه ۴۵ را برای بازخواست فساد او نگاشته باشند.

۴-۱-۱-۳. فرهنگ تعادل در تولید، توزیع و مصرف

اسراف در لغت به معنای تجاوز از حد است (ازهری، ۱۴۱۲ق، ۱۲: ۲۷۶). برای تشخیص و تعیین مصادیق اسراف باید دو ضابطه را در نظر گرفت: الف- تجاوز از حلال‌های الهی و انجام محرمات الهی. ب- اتلاف مال یا ضرر رساندن به بدن که معیار تشخیص این اتلاف و ضرر، فهم عرف و وجدان هر شخصی است (روشن ضمیر و همکاران، ۱۴۰۳ش، ۱۱۵-۱۱۷). این متغیر یکی از مهم‌ترین موانع توسعه اقتصادی است. روایات نیز بیانگر چنین امری هستند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۴: ۵۳). حضرت علی (ع) در یک عبارت، خطاب به «زیاد بن ابیه» بر این متغیر تأکید کرده‌اند: «فَدَعَ الْإِسْرَافَ مُقْتَصِدًا» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ۳۷۷).

۴-۱-۲. متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ میان‌فردی

مقصود فرهنگ‌هایی هستند که در اجتماع معنا پیدا می‌کنند و باید به صورت عمومی توسط همه مردم اجرا گردند. موضوعات اصلی این بخش از متغیرهای فرهنگی در ادامه تبیین می‌گردند.

۴-۱-۲-۱. فرهنگ امانت‌داری

در روایات یکی از دستاوردهای امانت‌داری، گشایش رزق معرفی شده و خیانت در امانت نیز مسبب فقر عنوان شده است. (حمیری، ۱۴۱۳ق، ۴۱۶) به نظر می‌رسد امانت‌داری یکی از مهم‌ترین فرهنگ‌های تحصیل امنیت اقتصادی در حاکمیت دینی باشد؛ زیرا حضرت علی (ع) بر اساس جدول زیر در دوازده عبارت بر آن تأکید کرده‌اند.

جدول (۲): فرهنگ امانت‌داری

ردیف	ردیف	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۵	توصیه به امانتداری مناسب از اموال حکومت	«فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ... وَأَنْتَ مِنْ خَزَائِنِهِ حَتَّى تُسَلِّمَهُ إِلَيَّ»
۲	۲۰	تهدید کارگزار بخاطر خیانت در اموال حکومت	«لَئِنْ بَلَغَنِي أَنَّكَ خُنْتَ مِنْ فِئَةِ الْمُسْلِمِينَ شَيْئاً صَغِيراً أَوْ كَبِيراً»
۳	۲۶	توصیه به امانتداری مناسب از اموال حکومت (مالیات)	«مَنْ اسْتَهَانَ بِالْأَمَانَةِ وَرَتَعَ فِي الْخِيَانَةِ»
۴	۲۶	توصیه به پرداخت امانت (مالیات‌های اخذ شده) به امام	«فَقَدْ آدَى الْأَمَانَةَ»
۵	۴۰	آگاهی امام از خیانت اقتصادی کارگزار خویش	«إِنْ كُنْتُ فَعَلْتُهُ فَقَدْ أَسْخَطْتُ رَبَّكَ... وَأُخْزَيْتَ أَمَانَتَكَ»
۶	۴۱	لزوم سپردن امانت (پول‌های بیت المال) به فرماندار	«أَشْرَكَتْكَ فِي أَمَانَتِي»
۷	۴۱	لزوم سپردن امانت (پول‌های بیت المال) به فرماندار	«أَدَاءُ الْأَمَانَةِ إِلَيَّ»
۸	۴۱	خبر از غارت امانت (پول‌های بیت المال) توسط دزدان	«أَمَانَةُ النَّاسِ قَدْ خَزِرَتْ»
۹	۴۱	خبر از خیانت اقتصادی فرماندار و عدم امانتداری	«خُنْتَهُ مَعَ الْخَائِنِينَ»
۱۰	۴۱	خبر از عدم رساندن امانت (پول‌های بیت‌المال) به امام	«لَا الْأَمَانَةَ أَدَيْتَ»
۱۱	۴۱	خبر از خیانت اقتصادی کارگزار در اموال حکومت	«فَلَمَّا أُمَكَّنْتُكَ الشَّدَّةَ فِي خِيَانَةِ الْأُمَّةِ... دَامِيَةِ الْمُعْزَى الْكَسِيرَةِ»
۱۲	۴۱	بی ارزشی اموال دزدیده شده از بیت المال	«وَأُقْسِمُ بِاللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ... حَلَالٌ لِي أَنْزُكُهُ مِيزَانًا لِمَنْ بَعَلِي»

بر اساس جدول، امام ترویج فرهنگ امانت‌داری را در موارد: ۱. پیش‌گیری از فساد مالی
 ۲. اصلاح کارگزاران خائن دارای کاربرد می‌دانند. بیشترین توصیه‌های امام مبنی بر رعایت
 امانت‌داری متوجه مسئولان حکومت اسلامی است که با انواع روش‌های فساد مالی، در
 بیت‌المال خیانت کرده و پولی را که قوام زندگی انسان‌ها بر آن است را چپاول کرده‌اند.

۴-۱-۱-۲. فرهنگ مواسات مالی

یکی از راه‌کارهای زدودن فقر و شکاف طبقاتی بین اقشار مختلف جامعه، ایجاد سیستم تأمین اجتماعی مناسب است که از ارکان عدالت اجتماعی محسوب می‌گردد. دین اسلام بخلاف نظام‌های امروزی که تنها دولت را مسئول سیستم مذکور می‌داند، تأمین اجتماعی را به صورت جامعه محور انجام می‌دهد؛ یعنی مردم، نهادهای خیریه و دولت را در این امر مشارکت می‌دهد (عظیم‌زاده‌اردبیلی و هوشمند، ۱۳۹۷، ش ۸). این رویکرد اسلام سبب گردش سرمایه در کشور و سپس رشد اقتصادی و در نهایت تأمین امنیت اقتصادی می‌شود. این مشارکت‌ها در قالب وقف، صدقه، قرض الحسنه و مانند آن است. امام علی (ع) در عباراتی بر این موضوع تأکید داشته‌اند که جدول زیر گویای آن است.

جدول (۳): فرهنگ مواسات مالی

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۲۱	توصیه کارگزار به پرداخت صدقه از اموال شخصی	«تَطْمَعُ وَأَنْتَ مُتَمَرِّغٌ... أَنْ يُوجِبَ لَكَ ثَوَابُ الْمُتَصَدِّقِينَ»
۲	۲۴	توصیه امام به فرزندش مبنی بر انفاق از اموال خویش	«يُنْفِقُ مِنْهُ بِالْمَعْرُوفِ»
۳	۲۴	تأکید بر صدقه	«إِنَّ لِبَنِي فَاطِمَةَ مِنْ صَدَقَةِ عَلِيِّ مِثْلَ الَّذِي لِبَنِي عَلِيٍّ»
۴	۲۴	توصیه امام به فرزندش مبنی بر انفاق از اموال خویش	«يُنْفِقُ مِنْ ثَمَرِهِ حَيْثُ أَمَرَ بِهِ وَهَدِي لَهُ»
۵	۳۱	توصیه به مواسات مالی به مستمند	«إِذَا وَجَدْتَ مِنْ أَهْلِ الْفَاقَةِ... تَحْتَاجُ إِلَيْهِ فَأَغْنِهِمْ وَحَمَلَهُ إِثَاءً»
۶	۳۱	توصیه به مواسات مالی بیشتر در صورت توان مالی بیشتر	«وَ أَكْثَرَ مِنْ تَزْوِيدِهِ وَأَنْتَ قَادِرٌ عَلَيْهِ»
۷	۳۱	توصیه امام به فرزندش مبنی بر پرداخت قرض الحسنه	«اعْتَنِمَ مِنْ اسْتَقْرَاصِكَ... فِي يَوْمِ عُسْرَتِكَ»
۸	۵۳	عدم نیکوکاری مالی نتیجه مشورت با بخیل	«لَا تُدْخِلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ بَخِيلًا يَعْدِلُ بِكَ عَنِ الْفَضْلِ»
۹	۵۳	لزوم مواسات مالی به نیازمندان و مستمندان	«ثُمَّ الطَّبَقَةُ السُّفْلَى مِنْ أَهْلِ الْحَاجَةِ... يَحِثُّ رَفَدَتْهُمْ وَ مَعُونَتُهُمْ»

همان طور که مشاهده می شود حضرت علی (ع) از فرهنگ موسسات مالی در جهت فقرزدایی بهره برده اند و نیز در زمان بکارگیری این فرهنگ از لحن نصیحت گرانه استفاده کرده اند.

۴-۱-۱-۲-۳. فرهنگ راست گویی

دروغ گویی سلب کننده اعتماد، کاهنده سرمایه اجتماعی، افزاینده هزینه تعامل، قراردادهای و کنش های اجتماعی و اقتصادی و باعث کاهش شدید امنیت اقتصادی در جامعه است (جهانیان، ۱۳۹۲، ش ۲۱). بنابراین راست گویی از متغیرهای تأمین کننده امنیت اقتصادی است. حضرت علی (ع) در یک عبارت بر این فرهنگ تأکید کرده اند: «وَلَا يَعْصَهُمْ» (سیدرضی، ۱۴۱۴، ق ۳۸۲). ایشان در این نامه دستور می دهند که کارگزار زکات در جریان انجام وظیفه خویش نباید به مردم دروغ بگوید؛ زیرا دروغ گویی مسئولان اقتصادی سبب سلب اعتماد اجتماعی می شود.

۴-۱-۱-۲-۴. فرهنگ انصاف مداری

از مشکلات اساسی در تمام نظام های اقتصادی دولت محور و بازار محور که رفاه اقتصادی افراد را کاهش می دهد، عدم هماهنگی منافع فردی و مصالح اجتماعی است. خودخواهی اقتصادی ثروتمندان سبب می گردد تا در این نظام ها بازارها رانتی شده و رقابت به انحصار مبدل گردد. برای رفع چنین مشکلی جامعه نیازمند نهادهای سازشی فرهنگ انصاف در اجتماع است (جهانیان، ۱۳۹۲، ش ۲۳). حضرت علی (ع) در عباراتی بر این فرهنگ تأکید دارند که در جدول زیر تبیین شده است.

جدول (۴): فرهنگ انصاف مداری

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۵۱	توصیه امام به کارگزار اقتصاد مبنی بر انصاف مداری	«فَأَنْصِفُوا النَّاسَ مِنْ أَنْفُسِكُمْ»
۲	۵۳	خواستن انصاف در معامله از سوی مردم	«مَعَ أَنْ أَكْثَرَ حَاجَاتِ النَّاسِ إِلَيْكَ ... طَلَبِ الْإِنْصَافِ فِي مُعَامِلَةٍ»
۳	۵۳	انصاف کم داشتن برخی نزدیکان حاکم در معاملات	«ثُمَّ إِنَّ لِلْوَالِي خَاصَّةً وَبِطَانَةً ... فَلِلْإِنْصَافِ فِي مُعَامِلَةٍ»

جدول بالا بیانگر این است که غالباً بی انصافی اقتصادی از سوی مسئولان حکومت

۴-۱-۱-۳. تحلیل متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی

نمودار فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی امنیت اقتصادی چنین است:

نمودار (۳): فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی

درصد مندرج در نمودار مذکور از منظر قرآن کریم نیز تأیید می‌شود؛ زیرا قرآن کریم دو فرهنگ ابتدایی (امانت‌داری و موانع مالی) را از مهم‌ترین شاخصه‌های اقتصادی- فرهنگی پیروان انبیاء (ع) معرفی می‌کند (داوری چلقانی و باکویی، ۱۳۹۸ش، ۳۰۴-۳۰۵).

به نظر می‌رسد دلیل تأکید بیشتر امام بر فرهنگ امانت‌داری و موانع مالی، اولاً تأثیر بسیار فرهنگ میان‌فردی در اقتصاد اجتماعی است. ثانیاً تأکید امام بر عدم تجمیع ثروت در جامعه اسلامی است که سبب بسیاری دیگر از فسادهای اقتصادی می‌شود. ثالثاً تأکید حضرت بر ایجاد سیستم‌ها و شیوه‌هایی است تا هر چه بیشتر از فسادهای اقتصادی جلوگیری کرده و فرهنگ امانت‌داری را تثبیت کند؛ زیرا خود حضرت از طریق جاسوسان و سیستم اطلاعات اقتصادی بر تخلفات مالی کارگزارانشان اطلاع یافته بودند.

۴-۱-۲. متغیرهای ناظر به حوزه قانون‌گذاری

بر اساس این‌که قوانین، مبنای عملکرد تمامی عوامل اقتصادی بوده و از ایجاد ثبات و امنیت در فضای کسب‌وکار اقتصادی حمایت می‌کند و با نبود آن، سطوح بالای امنیت

اقتصادی محقق نمی‌شود؛ پس قانون‌گذاری و نهادهای مسئول آن از متغیرهای امنیت اقتصادی هستند (عزیزی و فاطمی، ۱۴۰۱ ش، ۲۰). حضرت علی (ع) بر دو موضوع اصلی مربوط به حوزه قانون‌گذاری تأکید کرده‌اند که عبارتند از:

۴-۱-۲-۱. تصویب قوانین با قابلیت اجرا

تصویب قوانین مطلوب و با قابلیت اجرا یکی از شرایط توسعه اقتصادی است (سیفی‌زیناب و امیراقدم، ۱۳۹۵ ش، ۱۸۴). توسعه نیز سبب دستیابی به امنیت اقتصادی است. امام علی (ع) در عباراتی بر این موضوع تصریح کرده‌اند که در ادامه می‌آید.

جدول (۵): تصویب قوانین با قابلیت اجرا

ردیف	ردیف	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۵۱	عدم تصویب قوانین سخت‌گیرانه اخذ مالیات	«لَا تَبِيعَنَّ لِلنَّاسِ فِي الْخَرَاجِ ... لَا تَضْرِبَنَّ أَحَدًا سَوْطًا لِمَكَانٍ دَرَاهِمٍ»
۲	۵۳	تصویب قوانین به صلاح مالیات دهندگان	«تَقَفَّدْ أَمْرَ الْخَرَاجِ بِمَا يُصْلِحُ أَهْلَهُ ... عِيَالٌ عَلَى الْخَرَاجِ وَأَهْلِيهِ»
۳	۵۳	تصویب قانون تخفیف به مالیات دهندگان	«فَإِنْ شَكَوْا ثَقَلًا أَوْ ... خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَرْجُو أَنْ يَصْلَحَ بِهِ أَمْرُهُمْ»
۴	۵۳	تصویب قوانینی در جهت آسان‌سازی تجارت	«وَلْيَكُنِ الْبَيْعُ بَيْعًا سَمَحًا»
۵	۵۳	تصویب قوانین عادلانه برای تجارت	«وَلْيَكُنِ الْبَيْعُ بَيْعًا سَمَحًا بِمَوَازِينٍ عَدْلٍ»
۶	۵۳	عدم تصویب نرخ‌های آسیب‌زا به طرفین معامله	«وَلْيَكُنِ الْبَيْعُ ... أَسْعَارًا لَا تُجَحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ»
۷	۵۳	تصویب قوانین غیر نیکوکارانه مالی نتیجه مشورت با بخیل	«لَا تُدْخِلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ بَخِيلًا يَعْدِلُ بِكَ عَنِ الْفَضْلِ»
۸	۵۳	تصویب قوانین ظالمانه مالی نتیجه مشورت با حریص	«وَلَا تُدْخِلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ ... وَلَا حَرِيصًا يُزَيِّنُ لَكَ الشَّرَّ بِالْجَوْرِ»

انعطاف و دستور حضرت علی (ع) به تخفیف در مورد میزان مالیات به دلایل موقعیت معیشتی بد، صلاح مالیات‌دهندگان و بلاپای طبیعی در سه مورد اول، نشانگر این است که ایشان خواستار تصویب قوانینی با قابلیت اجرا هستند. تصویب قوانین ساده و عادلانه و عدم تعیین نرخ‌های آسیب‌زا به طرفین معامله نیز از راه‌کارهای امام در جهت تصویب قوانین تجارت است. اما در مورد ارتباط دو عبارت آخر با موضوع مذکور بیان می‌شود که با توجه به اینکه دستور به عدم مشورت در این عبارات، درباره امور اقتصادی است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵ش، ۱۰: ۴۱۸)، نهی امام به این دلیل است که دخالت دادن بخیل و حریص در جریان تصمیم‌گیری سبب می‌شود تا به ترتیب قوانینی محتاطانه یا ظالمانه و به دور از واقع و نیاز در عرصه اقتصادی تصویب گردد.

۴-۲-۱-۲. بهبود توزیع درآمد

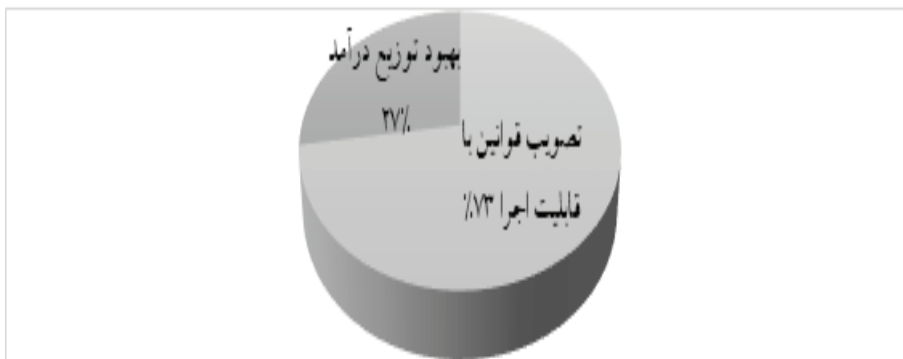
توزیع درآمد یا توزیع شخصی یعنی در این نوع توزیع درآمد، دستگاه حاکمیت صرفاً درآمد دریافتی اشخاص یا خانوارها را مورد توجه قرار می‌دهد بدون آنکه منشأ این درآمد مدنظر او باشد (فرهمنند، ۱۴۰۰ش، ۱). توزیع درآمد در نگرش اسلامی سبب توسعه اقتصادی شده و از این طریق امنیت اقتصادی فراهم می‌آورد (ابراهیمی‌سالاری، ۱۳۸۷ش، ۶۳۸). حضرت علی (ع) در این راستا در عباراتی خطاب به مالک‌اشتر دستوراتی می‌فرمایند که جدول زیر گویای آن است.

جدول (۶): بهبود توزیع درآمد

متن عبارت مربوطه	موضوع فرعی	ج. ۴	ج. ۵
«أَفْسَحْ لَهُ فِي الْبَذْلِ مَا يُزِيلُ عَلَيْهِ وَتَقِلْ مَعَهُ حَاجَتُهُ إِلَى النَّاسِ»	اعطای حقوق مناسب به قضات	۵۳	۱
«أَسْمِعْ عَلَيْهِمُ الْأَرْزَاقَ فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ ... تَتَأَوَّلُ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ»	اعطای حقوق مکفی به کارمندان حکومت	۵۳	۲
«وَلْيَكُنْ آثَرُ رُؤُوسِ جُنْدِكَ ... عَلَيْهِمْ يَعْطِفُ قُلُوبُهُمْ عَلَيْكَ»	اعطای امکانات مالی به سربازان توسط فرمانده سپاه	۵۳	۳

بر اساس جدول، امام خواستار پرداخت حقوق متناسب به تمامی کارمندان حکومت هستند که این امر وابسته به دو امر: آموزش اقتصاد و تحقیقات میدانی است.

۳-۲-۱-۴. تحلیل متغیرهای ناظر به حوزه قانون‌گذاری نمودار فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه قانون‌گذاری چنین است:

نمودار (۴): فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه قانون‌گذاری

درصد مندرج نمایانگر این است که تصویب قوانین با قابلیت اجرا، اهمیت فوق‌العاده‌ای برای حضرت علی (ع) در حوزه قانون‌گذاری داشته است. حتی امروزه نیز این متغیر از دغدغه‌های اساسی مراجع قانون‌گذاری کشورهاست (ابریشمی‌راد و اسدی‌اوجاق، ۱۴۰۱ ش، ۱۲۰). تدوین چنین قوانینی نیز دو امر: ۱. واقع‌بینی اقتصادی ۲. انعطاف در قانون را می‌طلبد. این دو امر نیز لازم دارند تا قانون‌گذاران از امور: مشارکت گروه‌های مرتبط در فرآیند قانون‌گذاری، ظرفیت لوایح قانونی در مقام ابتکار قانون، ظرفیت‌های کارشناسی در فرآیند تدوین و تصویب قوانین، تعیین ضمانت اجرایی مؤثر برای اجرای قانون بهره‌مند گردند (همان، ۱۱۹).

۳-۱-۴. متغیرهای ناظر به حوزه منابع

سرمایه انسانی و میزان مهارت آنان و نیز سرمایه طبیعی از عوامل مهم رشد اقتصادی به حساب می‌آیند (کشاوری و فرج‌زاده، ۱۴۰۰ ش، ۱۲۷). به همین منظور این دو سرمایه از متغیرهای امنیت اقتصادی به شمار می‌آیند که حضرت علی (ع) در دو موضوع اصلی، آن‌ها را به فرمانداران خویش توصیه کرده‌اند که عبارتند از:

۱-۳-۱-۴. سرمایه انسانی ماهر

منابع انسانی یکی از عوامل رشد و ثبات اقتصادی حکومت‌ها است (خلیلیان اشکذری، ۱۳۹۵ ش، ۸۳). رشد پایدار اقتصادی نیز سبب کاهش فقر شده و در نهایت امنیت اجتماعی و اقتصادی مطلوبی را نتیجه می‌دهد. پس حاکمیت دینی باید تمرکز خاصی بر این موضوع داشته باشد. امام علی (ع) در چهار عبارت بر این متغیر تأکید کرده‌اند که در جدول زیر بیان می‌شود.

جدول (۷): سرمایه انسانی ماهر

ب.ج.	ب.ج.	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۲۴	آموزش مهارت اجرای وقف توسط امام (ع) به فرزند خویش	«يُسْتَرْطُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ ... حَتَّى تُشْكِلَ أَرْضَهَا غِرَاساً»
۲	۲۵	دستور به عدم سپردن گوسفندان زکات به انسان غیر متدین و غیر دلسوز به مسلمین	«وَلَا تَأْمَنْنَ عَلَيْهَا إِلَّا مَنْ يَتَّقُ بِدِينِهِ رَافِقاً بِمَالِ الْمُسْلِمِينَ»
۳	۲۵	دستور به سپردن گوسفندان زکات به چوپان ماهر و مهربان	«لَا تُؤْكَلُ بِهَا إِلَّا نَاصِحاً شَفِيقاً وَ أَمِيناً ... عِنْدَ النُّطَافِ وَ الْأَعْشَابِ»
۴	۵۳	بیان نیازمندی مردم و سپاهیان یک جامعه به کارمندان قضائی و دولتی	«لَا قِوَامَ لِهَذَيْنِ الصَّنَفَيْنِ ... مِنْ خَوَاصِّ الْأُمُورِ وَ عَوَامِّهَا»

حضرت در سه عبارت اول با دستور به اجرای وقف و کسب سود از مال موقوفه و نیز با دستور به سپردن اموال حکومت به چوپان ماهر، اصل نیاز به نیروی انسانی ماهر را مفروغ گرفته است. در عبارت چهارم نیز بر اصل وجود نیروی انسانی تأکید دارد که بدون آن‌ها جامعه استوار نخواهد بود.

۱-۳-۲. سرمایه طبیعی

سرمایه طبیعی در سال‌های اخیر به عنوان عامل مهمی در مدل‌های رشد اقتصادی مطرح شده است (کشاورز و فرج‌زاده، ۱۴۰۰ ش، ۱۲۷). این سرمایه به صورت غیرمستقیم در تأمین امنیت اقتصادی تأثیر دارد. امیرالمؤمنین علی (ع) در یک عبارت بر این متغیر تأکید داشته و می‌نویسند: «يُسْتَرْطُ ... تُشْكِلَ أَرْضَهَا غِرَاساً» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۳۷۹).

ایشان دستور به حفظ و سپس کار بر روی زمین جهت کسب درآمد می‌کنند تا رشد اقتصادی حاصل گشته و فقرا و صاحبان زمین بهره ببرند.

۳-۳-۱-۴. تحلیل متغیرهای ناظر به حوزه منابع نمودار فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه منابع چنین است:

نمودار (۵): فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه منابع

سرمایه انسانی ماهر از نظر امام علی (ع) نسبت به سرمایه طبیعی، تأثیر بیشتری در ایجاد امنیت اقتصادی دارد. همان‌طور که در علم اقتصاد رشد مبتنی بر منابع، ناپایدار است و استمرار امنیت اقتصادی را فراهم نمی‌آورد. مطالعات تجربی از دهه ۱۹۶۰ به بعد نیز این ناپایداری را تأیید می‌کنند و بیانگر این هستند که کشورهای کم‌بهره از منابع طبیعی، عملکرد اقتصادی بهتری نسبت به کشورهای غنی داشته‌اند. دلیل این امر نیز بر اساس تحقیقات علمی این است که منابع طبیعی فراوان به صورت مستقیم بر توسعه اقتصادی اثرات منفی نداشته است بلکه این منابع در بیشتر موارد به طور جانبی باعث بروز انحرافات و گرایش‌های خاصی در اقتصاد شده و بدین طریق سبب عقب‌ماندگی اقتصاد این کشورها شده است.

از دیگر علل پایین بودن سطح رشد اقتصادی این کشورها، توجه بیش از اندازه آنها به توسعه فیزیکی و غفلت از سرمایه‌گذاری‌های لازم به منظور افزایش سرمایه انسانی و بهره‌وری از آن‌هاست (احمدیان‌یزدی و مهدوی‌عادل، ۱۳۹۴، ش، ۹۶-۹۷). بنابراین به نظر می‌رسد حکومت علوی در راستای برنامه‌ریزی برای امنیت اقتصادی بر دو مؤلفه: ۱. آموزش مهارت ۲. افزایش جمعیت، تمرکز وافری داشته است.

۴-۲. گام دوم: اقدام یا (do) در جهت تأمین امنیت اقتصادی

در این گام، متغیرهای مرحله برنامه‌ریزی اجرا می‌گردد تا بازخورد آن‌ها بدست آید. در گام دوم این برنامه‌ها در قالب متغیرهای مرحله اجرا تزریق گردیده و در قالب دو قسم:

۱. متغیرهای ناظر به حوزه زیرساخت‌ها ۲. متغیرهای ناظر به حوزه فعالیت‌های میدانی اجرا می‌گردند که در ادامه توضیح داده می‌شوند.

۴-۲-۱. متغیرهای ناظر به حوزه زیرساخت‌های اجرایی

مقصود از زیرساخت‌ها، آموزش‌ها، امکانات و شبکه‌های سیاسی، اجتماعی، نظامی و غیره است که نهادهای اجرایی حکومت را قبل از اینکه وارد مرحله راهبری اقتصادی شوند، آماده اجرا می‌گرداند. این زیرساخت‌ها شامل شش موضوع اصلی است که عبارتند از:

۴-۲-۱-۱. آموزش اقتصاد اسلامی در سطح عالی

بسیاری از پژوهش‌های آماری بیانگر این هستند که داشتن تحصیلات عالی افراد تأثیرگذار در زمینه اقتصاد، سبب رشد اقتصادی خوبی می‌گردد (عبدلی و ورهرامی، ۱۳۸۸ش، ۱۰۶). رشد پایدار اقتصادی نیز بر اساس نظر مؤسساتی بین‌المللی مانند بانک جهانی در آمد افراد فقیر را افزایش داده و منجر به کاهش فقر می‌شود (ابونوری و عباسی‌قادی، ۱۳۸۶ش، ۲۴). کاهش فقر نیز تأثیر مستقیمی بر استقرار امنیت در سطح اجتماعی و اقتصادی دارد. بنابراین آموزش علم اقتصاد اسلامی در سطوح برتر به صورت واسطه‌ای از متغیرهای امنیت اقتصادی است. حضرت علی (ع) در یازده عبارت بر این متغیر تأکید دارند که در جدول زیر بیان شده‌اند.

جدول (۸): آموزش اقتصاد اسلامی در سطح عالی

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۲۴	آموزش چگونگی کاربست وقف	«يُسْتَرْطُ عَلَى الَّذِي يَجْعَلُهُ إِلَيْهِ ... حَتَّى تُشْكَلَ أَرْضُهَا غَرَّاسًا»
۲	۲۵	آموزش چگونگی اخذ زکات	«ثُمَّ تَقُولُ عِبَادَ اللَّهِ ... حَتَّى تَأْخُذَ حَقَّ اللَّهِ فِي مَالِهِ»

۳	۲۵	آموزش شرایط بدنی حیوانات به عنوان زکات «لَا تَأْخُذَنَّ عَوْدًا وَلَا هَرَمَةً وَلَا مَكْسُورَةً وَلَا مَهْلُوسَةً وَلَا ذَاتَ عَوَارٍ»
۴	۲۵	آموزش شرایط چوپان نگهدارنده حیوانات زکات «لَا تُوَكَّلْ بِهَا إِلَّا نَاصِحًا شَفِيقًا وَآمِنًا ... عِنْدَ النَّطَافِ وَالْأَغْشَابِ»
۵	۲۵	آموزش شرایط نگهداری از حیوانات به عنوان زکات «فَإِذَا أَخَذَهَا آمِنُكَ فَأَوْعِزْ إِلَيْهِ ... غَيْرَ مُتَعَبَاتٍ وَ لَا مَجْهُودَاتٍ»
۶	۲۵	آموزش موارد مصرف زکات «لِنَقْسِمَهَا عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ (ص)»
۷	۲۶	آموزش موارد مصرف زکات «وَإِنَّ لَكَ فِي هَذِهِ الصَّدَقَةِ ... وَابْنُ السَّبِيلِ»
۸	۵۱	آموزش استثنائات مالیات در زمان پرداخت «وَلَا تَبِيعَنَّ [النَّاسَ] لِلنَّاسِ فِي الْخُرَاجِ ... لِمَكَانٍ دَرَهُمْ»
۹	۵۳	آموزش موارد تخفیف در مالیات «فَإِنْ شَكَّوْا ثِقَلًا أَوْ ... خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَرْجُو أَنْ يَصْلَحَ بِهِ أَمْرُهُمْ»
۱۰	۵۳	آموزش چگونگی قوانین تجارت «وَلْيَكُنِ الْبَيْعُ بَيْعًا ... لَا تُجْحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ»
۱۱	۶۷	آموزش برخی احکام مالی حج «مُرْ أَهْلَ مَكَّةَ أَلَّا يَأْخُذُوا مِنْ سَاكِنٍ أَجْرًا ... مِنْ غَيْرِ أَهْلِ»

از برجسته‌سازی این متغیر توسط امام علی (ع) این استنباط می‌شود که ایشان خروجی سرمایه‌گذاری حکومتشان در بحث آموزش را مدیریت صحیح منابع مالی حکومت و نیز آسان‌سازی تجارت می‌دانند.

۴-۲-۱-۲. اقتصاد مقاومتی

اقتصاد مقاومتی به عنوان یکی از متغیرهای امنیت اقتصادی، طرحی بلندمدت برای کاهش آسیب‌پذیری اقتصادی حتی در نبود تحریم یا شوک‌های اقتصادی برون‌زا است (خلیلیان‌اشکذری و دوستی، ۱۳۹۷ش، ۱۱۳-۱۲۱). برخی آن را راهبردی اقتصادی متناظر با مفهوم «تاب‌آوری اقتصادی» در علم اقتصاد می‌دانند که به مقاوم‌سازی فعالانه اقتصاد توجه دارد (سیفلو، ۱۳۹۳ش، ۱۵۱). حضرت علی (ع) تنها در یک عبارت بر این نوع راهبرد اقتصادی دستور فرموده و می‌نویسند: «يَشْتَرِطُ ... تَشْكِيلَ أَرْضِهَا غِرَاسًا» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ۳۷۹). با توجه به دستور امام بر حفظ اموال و انجام فعالیت‌های اقتصادی

جهت دستیابی به سود اقتصادی در این اموال و با توجه به معنای اقتصاد مقاومتی و بلندمدت بودن آن، به نظر می‌رسد این نامه، بیانگر مصداقی از اقتصاد مقاومتی است. برخی افزوده‌اند که این نامه ناظر به وقف است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵ ش، ۹: ۲۸۱). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که وقف که طرحی بلندمدت است، یکی از مصداق اقتصاد مقاومتی می‌باشد که دین اسلام آن را جهت کاهش آسیب‌پذیری اقتصادی موقوف‌علیه ارائه نموده است. بدین صورت که موقوف‌علیه مال وقفی را حفظ کرده و از سود آن جهت رفع نیازهای اقتصادی استفاده می‌کند تا مبادا در صورت فروش اصل مال و مصرف پول آن، ملکی در اختیار خود نداشته و خود را فقیر بداند. نیز امر به حفظ مال، فکر فروش را از ذهن موقوف‌علیه خارج ساخته و او را وادار به فعالیت اقتصادی می‌کند تا احتیاجات اقتصادی خود را پاسخ‌گو باشد.

۳-۱-۲-۴. اقتصاد دانش‌بنیان

برخی حکومت‌ها که از مقاومت اقتصادی مناسبی برخوردار نیستند، با کوچک‌ترین تکانه‌ها مانند تحریم‌های گوناگون، صنایع و شرکت‌های تولیدی‌شان بلافاصله وارد رکود اقتصادی شده و ناامنی روانی و اقتصادی ایجاد می‌کنند. یکی از مواردی که می‌توان با تکیه بر آن از این ناامنی‌های اقتصادی جلوگیری کرد، دانش‌بنیان کردن اقتصاد و صنعت است (مقصودی، ۱۳۹۷ ش، ۳۵). یعنی باید تولید، توزیع و کاربرد دانش و اطلاعات را عامل اصلی رشد اقتصادی، تولید ثروت و اشتغال در تمامی صنایع کرد (سلاجقه و همکاران، ۱۳۹۷ ش، ۳). حضرت علی (ع) در یک عبارت بر این موضوع دستور فرموده و نوشته‌اند: «أَكْثَرُ مَدَارَسَةِ الْعُلَمَاءِ ... فِي تَثْبِيتِ مَا صَلَحَ عَلَيْهِ أَمْرُ بِلَادِكَ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۳۱). ایشان استفاده از علوم و علماء را قوام‌بخش آنچه که به صلاح امور بلاد است، دانسته‌اند. اقتصاد نیز یکی از پایه‌های اصلی و مقومات حکومت است (النساء: ۵). بنابراین این دستور ایشان به صورت ضمنی دال بر دانش‌بنیان کردن اقتصاد نیز است. اما قوام‌بخش بودن از واژه «تثبیت» استنباط می‌شود؛ زیرا «تثبیت» از ریشه «ثبت» به معنای دوام و استقرار است (طریحی، ۱۳۷۵ ش، ۲: ۱۹۶).

۴-۱-۲-۴. سیستم اطلاعات اقتصادی

تداوم پایدار امنیت اقتصادی در تمامی سطوح حکومت دینی، در بحران‌ها و تکانه‌ها، نیازمند تصمیمات صحیح و کارآمد مسئولین است. تصمیمات صحیح نیز نیازمند

دسترسی به اطلاعات و آمار درست، دقیق، جامع و به‌روز در حوزه اقتصاد است (شهبازی و همکاران، ۱۴۰۰ ش، ۱۱۷). از دو عبارتِ نامه‌های نهج البلاغه این موضوع بدست می‌آید. در اولین عبارت امام علی (ع) می‌نویسند: «فَأَرْفَعُ إِلَيْكَ حِسَابَكَ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۱۲). ارسال حساب دالّ بر وجود کتب و سیستمی است که حساب اموال دولتی در آن نوشته شده است. ایشان در نامه دیگر خطاب به مالک می‌فرمایند: «فَفَرِّغْ لِأَوْلِيكَ ثَقَّتَكَ مِنْ أَهْلِ الْخَشْيَةِ وَ التَّوَّاضِعِ فَلْيَرْفَعْ إِلَيْكَ أُمُورَهُمْ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۳۹). دستور به ارسال مأموران اطلاعاتی جهت رصد وضعیت معیشتی مستمندان، بر لزوم وجود سیستم اطلاعات اقتصادی دلالت دارد.

۴-۲-۱-۵. صلح بین المللی

تأمین صلح یکی از شروط اولیه توسعه اقتصادی است (سیفی‌زیناب و امیرا قدم، ۱۳۹۵ ش، ۱۸۴). توسعه اقتصادی نیز می‌تواند سبب تأمین امنیت اقتصادی شود. بنابراین هر حاکمیتی امروزه نیاز دارد تا برخی عرصه‌های امنیت اقتصادی‌اش را از طریق صلح بین‌المللی تأمین کند. تأکید حضرت علی (ع) از یک عبارت بر این متغیر دریافت می‌شود. ایشان می‌فرمایند: «فَإِنَّ فِي الصُّلْحِ ... أَمْنًا لِبِلَادِكَ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۴۲). «آمن» در لغت به معنای امنیت است (طریحی، ۱۳۷۵ ش، ۶: ۲۰۴). پس اطلاق واژه «آمناً»، شامل امنیت اقتصادی نیز می‌شود.

۴-۲-۱-۶. امنیت دفاعی

امنیت اصلی‌ترین سنگ بنای اقتصاد کشورهاست. با توجه به رویکرد سنتی به امنیت، باید گفت که قدرت تسلیحاتی، مخارج نظامی، تعداد پرسنل نظامی و دیگر مسائل مربوط به عرصه نظامی و جنگی، امنیت بیشتری برای کشورها بدست می‌آورند که در نهایت بر اقتصاد آن‌ها مؤثر است (اسماعیل‌نیا و وصفی‌اسفستانی، ۱۳۹۵ ش، ۱۲۸-۱۳۴). بنابراین تأمین امنیت دفاعی رابطه‌ای غیرمستقیم با امنیت اقتصادی دارد. حضرت علی (ع) در یک عبارت بر این متغیر اشاره فرموده و می‌نویسند: «فَالْجُنُودُ بِإِذْنِ اللَّهِ ... سُبُلُ الْأَمْنِ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ ق، ۴۳۲). بر اساس آنچه که گذشت واژه «آمن» شامل امنیت اقتصادی نیز می‌شود. بنابراین امام کارکرد سپاهیان را این می‌داند که جامعه را که از هرج و مرج دور ساخته و بستری مناسب برای فعالیت‌های اقتصادی ایجاد می‌کنند. فعالیت‌های اقتصادی نیز منجر به توسعه و امنیت اقتصادی می‌شود.

۴-۲-۲. متغیرهای ناظر به حوزه فعالیت‌های میدانی

مقصود فعالیت‌های است که نهادهای اجرایی حکومت در میدان اجرا عملیاتی می‌سازند. این فعالیت‌ها شامل دو موضوع اصلی هستند که عبارتند از:

۴-۲-۲-۱. توسعه شهری

ساختار شهرها به واسطه تغییرات اجتماعی و اقتصادی همواره شاهد دگرگونی‌هایی بوده و خواهد بود. شهرها نیازمند به بازسازی مجدد خود جهت همگام شدن با این تغییرات خواهند بود که این امر همان توسعه شهری و مدیریت شهرها و نواحی اطراف آن است. در این میان به سبب پیوستگی متقابل میان توسعه و احساس امنیت مردمان جامعه، می‌توان توسعه شهری را یکی از مؤلفه‌های امنیت اقتصادی دانست (رفیعی و همکاران، ۱۴۰۰ ش، ۱۰۰). از شش عبارت که خطاب به مالک‌اشتر هستند، این متغیر استنباط می‌گردد که جدول زیر گویای آن است.

جدول (۹): توسعه شهری

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۵۳	دستور امام مبنی بر توسعه و آبادانی مصر	«عِمَارَةٌ بِأَدْوَاهَا»
۲	۵۳	دستور امام مبنی بر توسعه و آبادانی مصر	«وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ»
۳	۵۳	توسعه و آبادانی شهرها، عامل بدست آوری خراج	«لَإِنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ»
۴	۵۳	خرابی بلاد و هلاکت مردم بخاطر اخذ خراج بدون توسعه شهری	«مَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ وَ أَهْلَكَ الْعِبَادَ»
۵	۵۳	تبیین فواید توسعه و آبادانی شهر	«فَإِنَّ الْعُمَرَآنَ مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ.»
۶	۵۳	دستور امام مبنی بر تخفیف در مالیات در هنگام ضرورت و سبب شدن این امر بر توسعه و آبادانی مصر	«لَا يَثْقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّفَتْ بِهِ الْمُتَوَنَّةَ عَنْهُمْ فَإِنَّهُ ذُخْرٌ يَعُودُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ»

جدول بیانگر این نکات است: ۱. مالیات مهم‌ترین منبع مالی توسعه شهرها است. ۲. توسعه شهری سبب جلوگیری از خرابی بلاد و هلاکت مردم می‌شود و نیز باعث

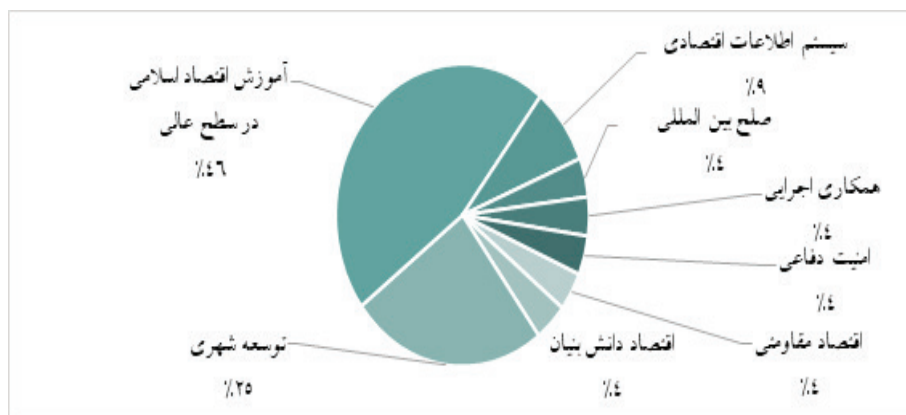
افزایش قدرت تحمل مردم است. ۳. تخفیف در مالیات در زمان مشکلات مالی مردم، سبب می‌شود که آنان مجذوب حاکمیت شده و بعداً در توسعه شهرها نقش پررنگی داشته باشند. نکته سوم از جملات: «فَائَهُ ذُخْرٌ ... طَيِّبَةً أَنْفُسِهِمْ بِهِ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ۴۳۶). که در ادامه عبارت ششم آمده است، دانسته می‌شود.

۴-۲-۲-۲. همکاری اجرایی

یکی از علل اجرایی نگشتن قوانین، فقدان همکاری مناسب بین دستگاه‌ها و ناهماهنگی در اجرای مفاد قانون است (خالقی، ۱۴۰۱ش، ۱۳). این فقدان یکی از اسباب شکل‌گیری برخی بی‌عدالتی‌ها و رانت‌های گسترده می‌باشد که فساد و ناامنی اقتصادی از پیامدهای آن است. امیرالمؤمنین علی (ع) در یک عبارت بر این متغیر تأکید کرده و نوشته‌اند: «فَارْفَعْ إِلَيَّ حِسَابَكَ» (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ۴۱۲). در این عبارت امام دستور به همکاری داده تا یا از میزان اموال سرقتی فرماندار متخلف و یا میزان دارایی حکومت آگاهی یابد.

۴-۲-۳. تحلیل متغیرهای ناظر به حوزه اجرا

نمودار فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه اجرا چنین است:

نمودار (۶): فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه اجرا

تأکید بسیار حضرت علی (ع) بر اساس نمودار حاضر بر آموزش و پرورش سرمایه انسانی ماهر به نظر می‌رسد یا بدین علت باشد که همان‌طور که سابقاً در تحلیل

نمودار (۲) توضیح داده شد، مسلمانان قرون اولیه از امکانات و منابع طبیعی سرشاری بخلاف همسایگان خود بهره‌مند نبودند و بدین علت نظریه‌پردازان و حاکمان اسلامی بیشتر بر روی آموزش تکیه کنند و یا دلیل آن این است که منابع سرشار طبیعی برای اقتصاد هر حکومتی مضر است، همانطور که کشورهای امروزی تکیه بیشتر خود را در تربیت نیروی انسانی ماهر گذارده‌اند و منابع طبیعی فراوان را برای اقتصاد یک کشور مضر می‌دانند (احمدیان‌یزدی و مهدوی‌عادل، ۱۳۹۴، ش، ۱۰۵).

بنابراین بنابر هر یک از دلایل پیش‌گفته امام (ع) دستور به سرمایه‌گذاری مناسب در امر آموزش کردند که به تبع آن شهرها از نظر زیرساخت و روستاها توسعه یافت؛ چراکه کشورهای در حال توسعه امروزی نیز که از منابع طبیعی کمی برخوردارند یا خواستار توسعه اقتصادی هستند، سرمایه‌گذاری حداکثری در بحث آموزش و مهارت‌افزایی نیروی انسانی دارند که این امر سطح مخارج آموزش، نرخ ثبت‌نام در سطوح مختلف تحصیلی و متوسط سال‌های تحصیل را به طور نسبی افزایش می‌دهد. نیز سبب توسعه شهری و فراهم‌آوری زیرساخت‌ها و افزایش کارخانه و صنایع می‌شود (احمدیان‌یزدی و مهدوی‌عادل، ۱۳۹۴، ش، ۱۰۵).

۳-۴. گام سوم: بررسی یا (check) در جهت تأمین امنیت اقتصادی

در این گام متغیرهای مربوط به اجرا مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرند تا انحرافات و کاستی‌های موجود رفع گردد. حاکمیت دینی نهادهایی را برای انجام گام سوم تصویر کرده که وظیفه شناسایی، پیگیری و برخورد با انحرافات مرحله اجرا را برعهده دارند. این نهادها نقش پررنگی در توسعه اقتصادی دارند؛ زیرا «احساس امنیت قضایی» که سرمایه‌گذاران در پی آن هستند را فراهم می‌آورند. (سیفی‌زیناب و امیراقدم، ۱۳۹۵، ش: ۱۸۴) سرمایه‌گذاری نیز سبب رشد اقتصادی یک کشور و در نهایت امنیت اقتصادی مطلوبی ایجاد می‌کند. حضرت علی (ع) دو متغیر را در این گام مؤثر می‌دانند که عبارتند از:

۱-۳-۴. نظارت دقیق و مستمر بر کارگزاران

نظارت دقیق بر فعالیت‌های اقتصادی یکی از مهم‌ترین راه‌کارهای پیشگیری از فساد و جرم اقتصادی است (نقی‌پورنصیرآبادی و عالی‌پور، ۱۴۰۱، ش، ۲۷۱). فساد اقتصادی نیز از تهدیدکننده‌های امنیت اقتصادی یک حاکمیت است. بنابراین نظارت با یک واسطه از متغیرهای امنیت اقتصادی به شمار می‌آید. امیرالمؤمنین علی (ع) در هفت عبارت تأکید بر این متغیر دارند. جدول زیر بیانگر موارد هفت‌گانه می‌باشد.

جدول (۱۰): نظارت دقیق و مستمر بر کارگزاران

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۳	اطلاع به قاضی مبنی بر خبردار بودن از پول شویی وی	«بَلَّغْنِي أَنَّكَ ابْتِغَتْ دَاراً ... نَقَدْتُ الثَّمَنَ مِنْ غَيْرِ حَلَالِكَ»
۲	۲۰	حاکمی بودن مجازات فرماندار به شرط اطلاع از خیانت فرماندار از وجود نظارت در نهاد مجریه	«لَيْسَ بَلَّغْنِي أَنَّكَ خُنْتَ مِنْ فَيٍّ الْمُسْلِمِينَ شَيْئاً صَغِيراً أَوْ كَبِيراً»
۳	۴۰	اطلاع به فرماندار مبنی بر خیردار بودن از اختلاس مالی او	«بَلَّغْنِي عَنْكَ»
۴	۴۳	اطلاع به فرماندار مبنی بر خیردار بودن از رانت‌دهی وی به نزدیکان خویش	«بَلَّغْنِي عَنْكَ أَمْرٌ»
۵	۴۵	اطلاع به فرماندار مبنی بر شرکت وی در میهمانی ثروتمندان و غفلت از محرومان جامعه	«فَقَدْ بَلَّغْنِي أَنَّ رَجُلًا ... وَغَنِيَهُمْ مَدْعُو»
۶	۶۰	اطلاع از وجود نظارت بر عملکرد نیروهای انتظامی در امور مالی	«أَنَا بَيِّنَ أَظْهَرَ الْجَيْشِ فَازْعُوا إِلَيَّ ... دَفَعَهُ إِلَّا بِاللَّهِ وَبِي»
۷	۷۱	اطلاع به فرماندار مبنی بر خبردار بودن از خیانت اقتصادی او	«فَإِذَا أَنْتَ فِيمَا رُفِّيَ إِلَيَّ عَنْكَ»

به طور کلی در جملاتی که از واژه «بَلَّغْنِي» استفاده شده است، اطلاع یافتن حضرت از عملکرد کارگزاران خود حاکمی از وجود افراد یا سیستمی ناظر بر فعالیت‌های کارگزاران است. جدول مذکور بیانگر این است که نظارت دقیق و مستمر بر تمام دستگاه‌های اجرایی، قضایی، انتظامی ضروری است.

۴-۳-۲. برخورد قاطع و متناسب با مفسد اقتصادی

تأمین امنیت قضایی به عنوان یکی از زیرساخت‌های ضروری در مسیر رسیدن به امنیت اقتصادی در تمامی نظام‌های حقوقی و اقتصادی جهان است. علت آن نیز این است که شهروند و سرمایه‌گذار زمانی که از صحت و سرعت رسیدگی‌ها و برخوردهای قضایی

و عادل بودن قضات حاکمیتی اطمینان داشته باشد، نگرانی در کار اقتصادی خویش از بابت بی‌عدالتی نخواهند داشت. (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۱: ش ۱۰۷) بنابراین برخورد و رسیدگی به تخلفات اقتصادی از متغیرهای امنیت اقتصادی به شمار می‌آید. از نوزده عبارت نامه‌های نهج البلاغه این متغیر بدست می‌آید که در جدول زیر بیان می‌شود.

جدول (۱۱): برخورد قاطع و متناسب با مفسد اقتصادی

ردیف	شماره	موضوع فرعی	متن عبارت مربوطه
۱	۳	نگاه خشمگین به قاضی بخاطر پول‌شویی وی	«فَنظَرَ إِلَيْهِ نَظْرَ الْمُغْضَبِ»
۲	۳	نکوهش قاضی متخلف	«أَشْتَرَى هَذَا الْمُغْتَرِّ بِالْأَمَلِ ... فِي ذُلِّ الطَّلَبِ وَ الصَّرَاعَةِ»
۳	۲۰	تهدید به محرومیت مالی شدید کارگزار متخلف	«لَأَشُدَّنَّ عَلَيْكَ شِدَّةً تَدْعُكَ قَلِيلَ الْوَفْرِ تَقِيلُ الظَّهْرَ ضَيْلُ الْأَمْرِ»
۴	۲۰	نکوهش کارگزار متخلف	«فَقَدْ بَلَغَنِي عَنْكَ أَمْرٌ ... عَصَيْتَ إِمَامَكَ وَ أَخَزَيْتَ أَمَانَتَكَ»
۵	۲۱	نکوهش فرماندار بخاطر عدم رسیدگی به نیازمندان	«اتَّزِجُوا أَنْ يُعْطِيَكُمُ اللَّهُ أَجْرَ ... أَنْ يُوجِبَ لَكُمْ ثَوَابَ الْمُتَصَدِّقِينَ»
۶	۴۱	نکوهش کارگزار بخاطر پولشویی وی	«فَلَمَّا زَايَتِ الزَّمَانَ عَلَى ابْنِ عَمِّكَ ... أَحْرَزَ بِهِمْ هَذِهِ الْبِلَادَ»
۷	۴۱	تهدید به قتل کارگزار متخلف	«لَأَضْرِبَنَّكَ بِسَيْفِي الَّذِي مَا ضَرَبْتُ بِهِ أَحَدًا إِلَّا دَخَلَ النَّارَ»
۸	۴۱	بازپسگیری اموالی که فرماندار دزدیده است.	«وَ ارْجُدْ إِلَى هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ أَمْوَالَهُمْ»
۹	۴۱	برخورد با مفسد اقتصادی حتی اگر مفسد فرزند باشد.	«وَ اللَّهُ لَوْ أَنَّ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ ... لَا ظَفِرًا مِنْ بِلَادَةٍ»
۱۰	۴۱	بازپسگیری اموالی که فرماندار دزدیده است.	«حَتَّىٰ ءَاخُذَ الْحَقُّ مِنْهُمَا وَ أُزِيحَ الْبَاطِلَ عَنْ مَظْلَمَتَيْهِمَا»

۱۱	۴۳	توبیخ لفظی کارگزار بخاطر رانت دهی به اطرافیان «لَئِنْ كَانَ ذَلِكَ ... دِينَكَ فَتَكُونَ مِنَ الْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا»
۱۲	۴۵	سرزنش کارگزار حاضر در مهمانی ثروتمندان «مَا ظَنَنْتُ أَنَّكَ تُحِبُّ ... وَمَا أَقْنَتْ بِطَبِيبٍ وَجُوهِهِ قَتْلَ مِنْهُ»
۱۳	۵۳	اتمام حجت با کارگزاران سوء استفاده کننده از موقعیشان «ثُمَّ أَسْبَغَ عَلَيْهِمُ الْآرَاقَ ... إِنْ خَالَفُوا أَمْرَكَ أَوْ تَلَمَّوْا أَمَانَتَكَ»
۱۴	۵۳	دستور به مجازات متناسب محترک مُصَرِّ بر احتکار «فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ ... عَاقِبَةُ [مِنْ] فِي غَيْرِ إِشْرَافٍ»
۱۵	۵۳	دستور به مبارزه با سوداگری نزدیکان کارگزار «إِنَّ لِلْوَالِي خَاصَّةً وَبِطَانَةً ... فَيَكُونُ مَهْنُتًا ذَلِكَ لَهُمْ دُونَكَ»
۱۶	۶۰	دستور به برخورد با نظامیان آسیب زننده به اقتصاد لشگریان و مردم «فَتَكُلُّوا مَنْ تَنَاولَ مِنْهُمْ ظُلْمًا عَنْ ظُلْمِهِمْ»
۱۷	۶۰	دستور به برخورد با نظامیان آسیب زننده به اقتصاد لشگریان و مردم «كُفُّوا أَيْدِي سَفَهَائِكُمْ عَنْ ... وَالتَّعَرُّضِ لَهُمْ فِيمَا اسْتَنْبَاهُ مِنْهُمْ»
۱۸	۷۱	توبیخ لفظی کارگزار متخلف «فَإِذَا أَنْتَ فِيمَا رُقِيَ إِلَيَّ عَنْكَ ... تَصِلُ عَشِيرَتَكَ بِقَطِيعَةِ دِينَكَ»
۱۹	۷۱	توبیخ لفظی کارگزار متخلف «لَجَلُّ أَهْلِكَ وَشَسْعُ نَعْلِكَ خَيْرٌ مِنْكَ ... أَوْ يُؤْمَنَ عَلَى خِيَانَةٍ»

لازم است تا درباره پول شویی بودن عملکرد قاضی شریح در نامه (۳) و کارگزار در نامه (۴۱) توضیحی داده شود. پول شویی به فرآیندی گفته می شود که در آن وجوه و درآمدهای غیرقانونی (کثیف) حاصل از فعالیت های مجرمانه مانند قاچاق، رشوه، اخاذی، کلاهبرداری، سرقت و غیره مخفی شده، به صورتی که ردیابی منبع پول و منشاء جرم مقدور نباشد و سپس در چرخه ای از فعالیت ها و معاملات و با گذر از مراحل، شسته شده و به پول قانونی تبدیل می شود (بیابانی و عصّار، ۱۳۸۸، ش ۲۲۳).

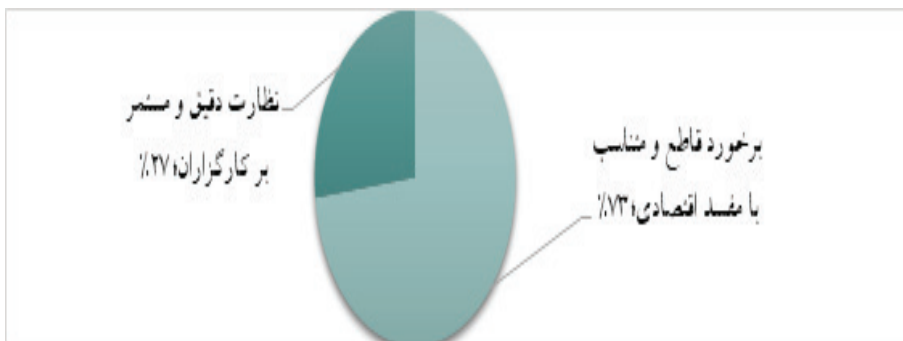
دلیل پول شویی بودن عملکرد قاضی شریح این است که وی با پولی کلان، خانه ای بزرگ و گران قیمت می خرد و سند موثق و شاهدانی برای آن حاضر می سازد تا این گونه القا کند که کاری قانونی انجام داده است. امام نیز به این قضیه پی برده و حتی در ادامه

نامه می‌افزاید که ای شریح اندیشه کن که مبادا با پول حرام آن را نخریده باشی. کنایه امام بدون دلیل نیست و احتمالاً «شریح» مالی نامشروع بدست آورده بودند که حضرت با کنایه آن را بیان می‌کند. البته برخی افراد با تکیه بر بعید دانستن فرصت دادن امام به قاضی برای رشوه و خریدن خانه با پول حرام، احتمال هرگونه فساد مالی را رد می‌کنند، اما دلیلی بر قول خود ذکر نکرده‌اند (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۵ش، ۹: ۴۲).

دلیل پول‌شویی بودن عملکرد فرماندار در نامه (۴۱) نیز بدین دلیل است که وی با پول‌های کثیف و حرام- بنابر تصریح امام- کنیزانی قانونی می‌خرد و با زنان ازدواج می‌کرد و در واقع خواستار این بود که وجهه قانونی به این ازدواج‌ها بدهد. برخورد متناسب با مفسدان اقتصادی از نامه (۵۳) به خوبی فهمیده می‌شود؛ چراکه حضرت در این نامه دستور به کیفر متناسب و به دور از اسراف محکوم می‌کنند. البته اگرچه این نامه‌ها تنها جنبه نوشتاری دارند و خبر از اتفاق خارجی درباره برخورد یا عدم برخورد با مفسد ندارند اما باز می‌توان قاطعیت در برخورد را نیز از آن‌ها دانست؛ زیرا با توجه به این‌که این نامه‌ها به صورت رسمی به کارگزاران ارسال می‌شد و در نامه‌های رسمی سعی افراد ملاحظه‌کار بر این است که از الحان غیرخشن و تهدید سخت استفاده ننمایند، ولی امام ملاحظه کسی را نکرده و با شجاعت تمام، گاه تهدید و گاه سرزنش می‌کنند که این امر حاکی از قاطعیت در مقام برخورد است.

۳-۳-۴. تحلیل متغیرهای ناظر به حوزه نظارت

نمودار فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه نظارت چنین است:

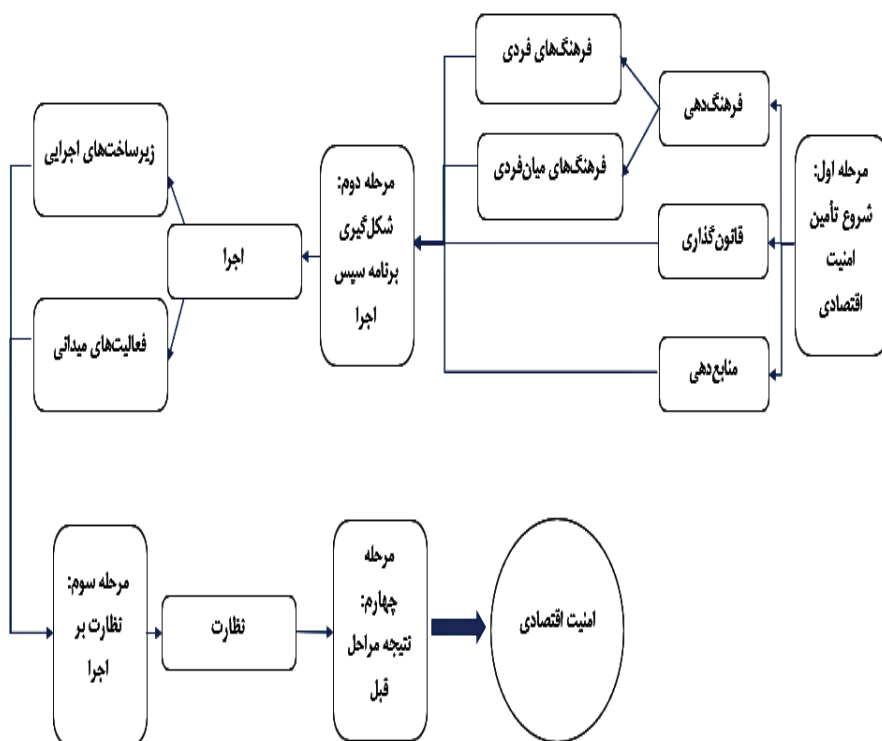

نمودار (۷): فراوانی متغیرهای ناظر به حوزه نظارت

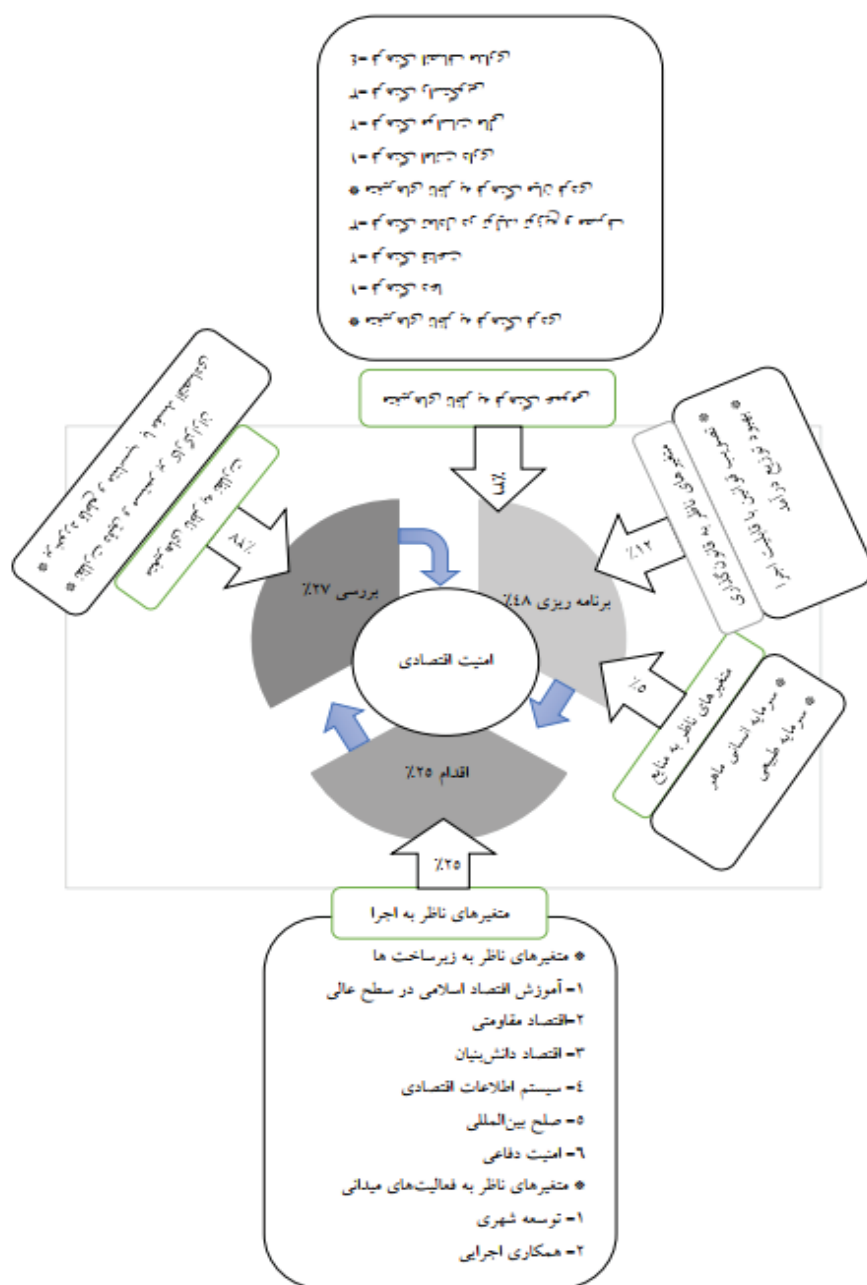
درصد مندرج نمایانگر این است که برخورد قاطع و متناسب با مفسد اقتصادی اهمیت فوق‌العاده‌ای برای حضرت علی (ع) در حوزه نظارت داشته است؛ چراکه بهبود محیط کسب و کار و ایجاد منطقه‌ای با امنیت جهت سرمایه‌گذاری (داخلی یا خارجی) صرفاً با نظارت بدون برخورد پدید نمی‌آید. با جذب سرمایه‌گذار و مهیاسازی محیط فعالیت اقتصادی می‌توان به رشد اقتصادی و اشتغال‌زایی دست یافت (طهماسبی و همکاران، ۱۴۰۱ ش، ۱۰۷).

۵. مدل مفهومی امنیت اقتصادی حکومت علوی حاصل از تحلیل محتوای نامه‌های مرتبط نهج‌البلاغه

مدل مفهومی اجمالی امنیت اقتصادی حکومت علوی

مدل مفهومی تفصیلی امنیت اقتصادی حکومت علوی

۶. نتیجه‌گیری

در جریان ترسیم الگوی امنیت اقتصادی بر اساس تحلیل محتوای نامه‌های مرتبط در نهج البلاغه، نتایج زیر دریافت گردید:

۱- بررسی نامه‌های مرتبط در نهج البلاغه نشانگر این است که امام علی (ع) در نامه‌های خویش، خط‌سیری را در جهت ایجاد و استمرار امنیت اقتصادی تبیین کرده‌اند که امکان استخراج مدل مفهومی مناسبی در این زمینه را فراهم می‌سازد.

۲- حضرت این خط‌سیر را با بیان متغیرهای امنیت اقتصادی ترسیم کرده‌اند. این متغیرها در پنج دسته کلی متغیرهای ناظر به: فرهنگ عمومی، قانون‌گذاری، منابع، اجرا و نظارت قرار می‌گیرند. از میان پنج متغیر مذکور، بیشترین بسامد وقوعی در رابطه با متغیرهای ناظر به حوزه فرهنگ عمومی با ۳۱٪ اهمیت است که حاکی از تمرکز وافر حضرت علی (ع) به عرصه فرهنگ‌دهی در جهت تأمین امنیت اقتصادی است.

۳- پنج متغیر مذکور نیز در یک تقسیم کلی‌تر در سه گام: برنامه‌ریزی، اقدام و بررسی قرار می‌گیرند که بیشترین تأکید امیرالمؤمنین بر گام ابتدایی با ۴۸٪ بسامد وقوعی است. این تأکید بیانگر اهمیت مرحله اول (plan) است که در این گام نیز بیشترین تأکید بر: ترویج فرهنگ امانت‌داری و مواسات مالی، تصویب قوانین اقتصادی با قابلیت اجرا و نیروی انسانی لازم است. در مرحله دوم (do) بیشترین تأکید بر آموزش اقتصاد اسلامی و توسعه شهری است. در مرحله سوم (check) نیز بیشترین تأکید بر برخورد قاطع و متناسب با مفسد اقتصادی است. به عبارت دیگر این گام‌ها بیانگر این هستند که حاکمیت دینی در گام اول، باید فرهنگ‌های تأمین‌کننده امنیت اقتصادی، قوانین مناسب و نیروی انسانی لازم را برای ورود به مرحله اجرا فراهم سازد. سپس در گام دوم، نیروی انسانی موجود را فردی قانون‌مدار، با فرهنگ و دارای مهارت تربیت کند که این امر سبب ایجاد زیرساخت‌ها و روساخت‌های لازم حکومت شده و توسعه شهری را لازم می‌آورد. این توسعه نیز رشد اقتصادی و به تبع آن امنیت اقتصادی را فراهم می‌آورد. سپس در گام آخر، با تمرکز حداکثری بر برخورد با مفسدان اقتصادی، محیط را برای فعالیت و سرمایه‌گذاری اقتصادی فراهم آورد تا بتواند امنیت اقتصادی و جذب سرمایه‌گذاری فراهم آورده را استمرار بخشد تا به توسعه اقتصادی بیشتری دست یافته و امنیت اقتصادی را در سطح بالایی مستقر سازد.

۴- با توجه به موارد پیش‌گفته در مفهوم‌شناسی امنیت اقتصادی و مقایسه آن با متغیرهای بیان شده توسط حضرت علی (ع) در نامه‌های نهج البلاغه به نظر می‌رسد

حضرت بر متغیرهایی تأکید دارند که در کشورهای در حال توسعه بر امنیت اقتصادی موضوعیت می‌دهند. متغیرهایی مانند آموزش و مهارت‌دهی نیروی انسانی، بهبود توزیع درآمد، توسعه دادن مناطق مختلف کشور، بهبود قوانین و نهادهای جاری این برداشت را تقویت می‌کند.

دسترسی به داده‌ها

داده‌های تولیدشده در این پژوهش در متن مقاله ارائه شده است.

تضاد منافع نویسندگان

نویسندگان این مقاله اعلام می‌دارند که هیچ‌گونه تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، قم، دارالقرآن الکریم، چاپ دوم، ۱۳۷۳ش.
- ابراهیمی‌سالاری، تقی. "رویکرد مقایسه‌ای ارتباط رشد و توزیع درآمد از دیدگاه اسلام". مجموعه مقالات نخستین همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، ۱۳۸۷ش، ۶۰۶-۶۴۱.
- ابریشمی‌راد، محمدامین، و نادر اسدی‌اوجاق. "مهم‌ترین علل قابل اجرا نبودن قوانین در نظام حقوقی ایران". دانش حقوق عمومی ۱۱، ۳۵ (۱۴۰۱ش): ۱۱۹-۱۴۴. doi: 10.22034/qjplk.2022.245
- ابن‌فهد حلی، احمدبن‌محمد، عُدَّة الداعی و نجاح الساعی، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
- ابونوری، اسماعیل، عباسی‌قادی، رضا. "برآورد اثر رشد اقتصادی بر فقر در ایران". پژوهش‌های اقتصادی ایران، ۳۰ (۱۳۸۶ش): ۲۳-۵۲.
- احمدیان‌یزدی، فرزانه، و محمدحسین مهدوی‌عادل. "بررسی ارتباط میان فراوانی منابع طبیعی و سرمایه انسانی در کشورهای عضو اوپک". اقتصاد و توسعه منطقه‌ای، ۹ (۱۳۹۴ش): ۹۵-۱۳۰. doi:10.22067/erd.v22i9.36204
- ازهری، محمدبن‌احمد، تهذیب اللغة، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ق.
- اسماعیل‌نیا، علی‌اصغر، و شهرام وصفی‌اسفستانی. "تأثیر امنیت بر رشد اقتصادی در ایران و برخی کشورهای منتخب". پژوهش‌نامه اقتصادی، ۶۱ (۱۳۹۵ش): ۱۲۷-۱۵۴. doi:10.22054/joer.2016.5291
- ایروانی، جواد. "نگاهی به تأثیر فرهنگ بر پیشرفت اقتصادی". پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۲ (۱۳۹۳ش): ۱۲۷-۱۵۱.
- بیابانی، غلام‌حسین، و محمدتقی عصّار. "پولشویی، خطری برای امنیت اقتصادی و اجتماعی". اطلاعات سیاسی اقتصادی، ۲۶۲ (۱۳۸۸ش): ۲۲۲-۲۳۳.
- تفضلی، فریدون، تاریخ عقاید اقتصادی، تهران، نی، ۱۳۸۸ش.
- جهانیان، ناصر. "مبانی اخلاقی امنیت اقتصادی". اقتصاد اسلامی، ۵۲ (۱۳۹۲ش): ۵-۳۲.
- حمیری، عبدالله‌بن‌جعفر، قُرب الإسناد، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع)، ۱۴۱۳ق.

خالقی، سعیده. "چالش اجرای قوانین و مقررات در کشور از منظر امنیت اقتصادی". امنیت اقتصادی، ۶(۱۴۰۱ش): ۴-۱۸.

خلیلیان اشکذری، محمدجمال. "ثبات اقتصادی کشور در گرو تحقق اقتصاد مقاومتی". پژوهش‌های اقتصاد مقاومتی، ۲(۱۳۹۵ش): ۸۳-۱۰۸.

خلیلیان اشکذری، محمدجمال، و محمدحسین دوستی. "ثبات و امنیت اقتصادی؛ پرتویی از اقتصاد مقاومتی". معرفت، ۱۰(۱۳۹۷ش): ۱۱۱-۱۲۳.

داوری چلقائی، احد، و مهدی باکوویی. "شاخص‌های اقتصادی نیروهای مؤمن و انقلابی از دیدگاه قرآن کریم". مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، ۱۴(۱۳۹۸ش): ۲۷۹-۳۱۱. doi: 20.1001.1.2322.5645.1398.8.2.10.8

رفیعی، مجتبی، هادی غفاری، و مهتاب پاک‌نیا. "بررسی نقش شاخص‌های توسعه پایدار در احساس امنیت اجتماعی شهروندان". آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، ۳(۱۴۰۳ش): ۹۹-۱۱۲. doi:10.30473/ee.2021.55513.2274

روشن‌ضمیر، محمدابراهیم، سیدعلی دلبری، و هادی مروی. "اعتبارسنجی و تحلیل گزاره‌ی «لَا خَيْرَ فِی السَّرَفِ وَلَا سَرَفٌ فِی الْخَيْرِ»". مطالعات فهم حدیث ۱۱، ۲۱(۱۴۰۳ش)، ۱۰۷-۱۲۶. doi:10.30479/mfh.2024.20285.2366

سجادی، سیده‌رقیه، محمد عترت‌دوست، و پروین بهارزاده. "آسیب‌شناسی جامعه اسلامی مبتنی بر تحلیل محتوای خطبه فدکیه حضرت زهرا (س)". مطالعات فهم حدیث ۹، ۱۸(۱۴۰۲ش): ۳۵-۹. doi:10.30479/mfh.2023.15936.2019

سلاجقه، مؤذه، محمد هاشمی، و شعله پاکروان. "مقایسه چهارچوب‌های اقتصاد دانش‌بنیان". کنفرانس بین‌المللی مدیریت و توسعه پایدار، ۱۳۹۷ش.

سیدرضی، محمدبن حسین، نهج‌البلاغه، مصحح: صبحی صالح، قم، هجرت، چاپ ۱، ۱۴۱۴ق. سیف، الله‌میراد. "مفهوم‌شناسی امنیت اقتصادی". آفاق امنیت ۳، ۹(۱۳۸۹ش): ۷-۳۵. dor:20.1001.1.25381857.1389.3.9.1.2

سیف‌لو، سجاد. "مفهوم‌شناسی اقتصاد مقاومتی". معرفت اقتصاد اسلامی، ۲(۱۳۹۳ش): ۱۵۱-۱۷۳. سیفی‌زیناب، غلامعلی، و ریما امیراقدام. "بررسی تطبیقی نقش رویه قضایی در تحقق امنیت قضایی و اقتصادی در حقوق ایران و مصر". مبانی فقهی حقوق اسلامی، ۱۷(۱۳۹۵ش): ۱۵۷-۱۹۱. شریعت‌نیا، اکبر، رضا شیخ. "ارزیابی و طبقه‌بندی مؤسسات آموزش عالی بر اساس مدل فرآیندی دمنگ با استفاده از مدل تحلیل پوششی داده‌ها". رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، ۱۳۹۹ش، ۱۷۸-۱۹۸.

شهبازی، نجفعلی، علی فروتن‌رمی، و بهروز صادقی‌عمروآبادی. "شفافیت و امنیت اقتصادی؛ تحلیل کارکردی سازمان‌های اطلاعاتی". مطالعات راهبردی ۲۴، ۹۴(۱۴۰۰ش): ۱۱۴-۱۵۴. dor: 20.1001.1.17350727.1400.24.94.6.4

طریحی، فخرالدین‌بن‌محمد، مجمع‌البحرین، تهران، مرتضوی، چاپ ۳، ۱۳۷۵ش. طهماسبی، فرهاد، علی‌اکبر گرجی‌ازندریانی، و اسدالله یآوری. "نقش نهادهای قضایی در توسعه و امنیت اقتصادی سیاسی ایران". جامعه‌شناسی سیاسی ایران ۵، ۵(۱۴۰۱ش): ۱۰۵-۱۱۹. doi: 10.30510/PS.2022.270563.1489

عالیخانی، غلامرضا، و زکیه عالیخانی. "نقش قناعت در پیشگیری از جرایم اقتصادی با تأکید بر ادله نقلی". تحقیقات حقوق قضایی، ۲(۱۳۹۹ش): ۲۴۰-۲۶۸.

عبدلی، قهرمان، و ویدا ورهرامی. "بررسی اثر تحصیلات عالی بر رشد اقتصادی بخش‌های اقتصادی در ایران". پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، ۵۲(۱۳۸۸ش): ۱۰۵-۱۲۵.

- عزیزی، محسن، و سیدمهدی فاطمی. "جایگاه امنیت اقتصادی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران". سپهر سیاست، ۳۲ (۱۴۰۱ش): ۸-۳۱. doi: 10.22034/SEJ.2021.1927935.1327
- عظیم‌زاده اردبیلی، فائزه، و سعیده هوشمند. "کارکردهای اقتصادی و اجتماعی وقف و اتفاق با رویکردی به سیره نبوی". دومین همایش ملی خیر ماندگار، ۱۳۹۷ش، ۱-۱۶.
- فرهمنند، شکوفه. "توزیع درآمد". دانشنامه اقتصاد، ۱ (۱۴۰۰ش): ۱-۷.
- کشاورز، علیرضا، و زکریا فرج‌زاده. "نقش سرمایه طبیعی در رشد اقتصادی ایران". پژوهش‌های اقتصادی ایران، ۸۶ (۱۴۰۰ش): ۱۲۶-۱۶۴. doi: 10.22054/ijer.2021.42817.761
- کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ۴، ۱۴۰۷ق.
- ماندل، رابرت، چهره متغیر امنیت ملی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، بی‌چا، ۱۳۸۸ش.
- مقصودی، حمیدرضا. "بررسی آسیب‌پذیری امنیت اقتصادی در صنایع دانش‌بنیان و ارائه رویکردی مقاومتی در این صنایع". پژوهش‌های اقتصاد مقاومتی، ۵ (۱۳۹۷ش): ۳۳-۵۲.
- مکارم‌شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، تهران، دارالکتب الاسلامیه، بی‌چا، ۱۳۷۵ش.
- موسوی، زهره‌سادات، فتحیه فتاحی‌زاده، و محمد عترت‌دوست. "تحلیل محتوای روایات متعه در منابع حدیثی شیعه". مطالعات فهم حدیث، ۸، ۱۶ (۱۴۰۱ش): ۱۱۹-۱۴۵. doi: 10.30479/mfh.2022.2586
- مؤمنی‌راد، اکبر، خدیجه علی‌آبادی، هاشم فردانش، و ناصر مزینی. "تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج". اندازه‌گیری تربیتی، ۱۴ (۱۳۹۲ش): ۱۸۷-۲۲۲.
- نقی‌پور نصیرآبادی، عباس، و حسن عالی‌پور. "ماهیت نظام اقتصادی و نظارت پیشگیرانه: نسبت‌سنجی در پیشگیری از جرایم اقتصادی در ایران". پژوهشنامه حقوق کیفری، ۱۳، ۲۶ (۱۴۰۱ش): ۲۷۱-۲۹۵.
- doi: 10.22124/JOL.2022.18255.2033
- نوبری، علیرضا، و سیدشهاب‌الدین یعقوبی‌هیق. "تحلیل محتوای نامه‌های امام علی (ع) به کارگزاران با محور اصول حکمرانی". پژوهش‌های سیاست اسلامی، ۱۷ (۱۳۹۹ش): ۴۱-۷۱. dor: 20.1001.1.2.3455705.1399.8.17.2.4